

2643

bořec

MAJ 1983

BOREC, YU ISSN 0006-7725

borec 5

1983 * XXXV

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj:

Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Uredniški svet:

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Karel Grabeljšek, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Radko Polič (predsednik sveta), dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Stradjot in Zima Vrščaj

Glavna in odgovorna urednica:

MILENA STRAJNAR

Izdajateljica revije:

Založba Borec

Naslovnica in grafična podoba:

Sine Kovič

Tisk:

Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Revija izhaja ob finančni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

prispevek k zgodovini NOB in socialistične revolucije

Dr. Tone Ferenc

Dva neobjavljena članka Borisa Kidriča iz narodnoosvobodilnega boja **306**

poezija

Slobodan Pavićević

Kragujevac, 21. stopinja vzhodno od Greenwicha	
<i>I—VII</i>	318
<i>Jesen sestopav to mesto</i>	328
<i>15. oktober 1853</i>	329
<i>20. oktober 1908</i>	330
<i>19. oktober 1915</i>	331
<i>14. oktober 1918</i>	331
<i>Oktober vnovič — 1941</i>	332
<i>20. oktober 1941</i>	333
<i>21. oktober 1941</i>	336
<i>21. oktober 1944</i>	344
<i>Videl sem vse in vidim svoj narod</i>	345
<i>Prva šolska ura Branke Rankovićeve v osvobojenem Kragujevcu</i>	346
<i>Moji fantje</i>	347
<i>Kragujevški pionirji pričakajo Tita pred spomenikom ustreljenim dijakom</i>	348
<i>Svarilo</i>	349
<i>Tito prižge večni plamen svobode v Šumaricah, 2. oktobra 1978</i>	349
<i>Modrice, zadržane na koži stoletja</i>	350
<i>Potopis</i>	350

spomini in gradivo

Miha Klinar

Atentat na kulturo	353
<i>Pismo Mihe Klinarja</i>	377

ocenjujemo, spremljamo

Draško Redjep
Florijan Laimiš

Oktober v Kragujevcu	379
Hitler — eine Karriere ali: manipuliranje z nehumanostjo	380
Mož s Koroške	383

Dušan Voglar

fotografija

Miško Kranjec

Tovarna kos in srpov, Tržič 1983	351
--	------------

Dva neobjavljena članka Borisa Kidriča iz narodnoosvobodilnega boja

Dr. Tone Ferenc

Ob tridesetletnici smrti jugoslovanskega revolucionarja in misleca Borisa Kidriča (umrl 11. aprila 1953) bosta založba Komunist v Beogradu in Cankarjeva založba v Ljubljani izdali njegova zbrana dela. To bo že druga izdaja, ki pa bo popolnejša, saj bo samo za vojni čas 1941–1945 imela trideset novih člankov in govorov, poleg tega bo široko komentirana (pojasnila o dogodkih, organizacijah, osebah itd.).

Ko sem na željo založbe Komunist iz Beograda pripravljal novo izdajo Kidričevih zbranih del iz narodnoosvobodilnega boja, sem v arhivskem gradivu našel dva članka, ki ju je za gotovo napisal Kidrič in se nanju tudi podpisal (na prvem s psevdonimom Peter Kalan in na drugem s pravim imenom), vendar ju nisem našel objavljena, čeprav sem skrbno pregledal vsa osrednja glasila narodnoosvobodilnega gibanja tistega časa. Ker članka — kot kaže — nista bila takrat objavljena, ne bosta objavljena niti v novi izdaji zbranih del. Zato ju objavljamo tukaj, in to v počastitev Kidričevega spomina.

1

Prvi članek je Kidrič napisal med veliko italijansko ofenzivo, in to v začetku septembra 1942. Članka sicer ni datiral, vendar za približni datum zvezo iz vsebine: ker omenja neki dokument, ki je datiran s 1. septembrom 1942,

je gotovo nastal po tem dnevu. Kidrič in nekateri člani izvršnega odbora OF (Edvard Kocbek, Tone Fajfar, Franjo Lužbej) in politični komisar glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Ivan Maček-Matiija so po drugem ponesrečenem poskusu preboja iz sovražnikovega obroča na Kočevskem Rogu 25. avgusta 1942 ostali še mesec dni sredi Roga in opravili pomembno politično in vojaško delo: napisali tri številke Slovenskega poročevalca s proglasi IOOF, CK KPS, vodstev krščansosocialistične in sokolske skupine v OF o sovražni ofenzivi in oboroženi beli gardi, usmerili partizansko vojsko proti belogardističnim postojankam v Suhi krajini, preurejali slovensko partizansko vojsko (ustanovitev Gubčeve, Cankarjeve in Šercerjeve brigade) itd. Skoraj gotovo je Kidrič takrat na Kočevskem Rogu poleg drugega napisal tudi članek Najvišja manifestacija slovenskega narodnega odpora, v katerem je z njemu lastno prodornostjo in temeljitostjo ocenil pomen prvega svobodnega partizanskega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem. Ta pojav je primerjal z drugimi pojavi v slovenski narodni zgodovini in tudi širše ter sklenil, da je bila *ustvaritev in organizacija obsežnega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem maja 1942 do tedaj največji dosežek slovenskega narodnega odpora*. Temeljiteje je tudi opredelil njegove rezultate na vseh področjih in iz vseh zornih kotov, ni pa se ustavil niti pred napakami in

pomanjkljivostmi. Ni jih sicer obravnaval natančneje, ker sta to storila s sekretarjem CK KPS Francem Leskoškom-Luko na izredno pomembnem partijskem posvetovanju na Cinku na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942 in s članom politbiroja CK KPJ in vrhovnega štaba NOPOJ Edvardom Kardeljem v 4. številki Dela iz julija 1942.

Kidrič je o nastanku osvobojenega ozemlja in o ukrepih ljudske oblasti na njem sicer napisal in sproti objavil nekaj krajših člankov, vendar je članek iz septembra 1942 rezultat celovitejšje in globlje ocene. Tudi v nekaterih poznejših člankih, zlasti v historiatih Osvobodilne fronte (Dve leti Osvobodilne fronte in Tretje leto Osvobodilne fronte), poročilu za Moskvo jeseni (oktobra) 1944 in govorih se je vračal na prvo osvobojeno ozemlje, vendar so bile takrat njegove ocene krajše, manj razčlenjene in bolj strnjene.

Vprašanje je, zakaj Kidrič svojega članka ni objavil. Mislim, da je bil za objavo preobsežen saj bi zavzel kar polovico številke Slovenskega poročevalca ali pa še več. Ugotovil pa sem, da je njegovo vsebino uporabil za Izjavo centralnega komiteja KPS o pomenu tri mesece trajajočega svobodnega ozemlja in naših bodočih nalogah iz začetka septembra 1942, ki jo je objavil v prvi posebni številki Slovenskega poročevalca iz septembra 1942 (glej Dokumente ljudske revolucije v Sloveniji, 3. knjiga, dokument 66). Kot zvemo iz dnevnika Edvarda Kocbeka Tovarišija, so to številko pripravili od 2. do 5. septembra 1942. Kocbek namreč navaja za 2. september, »Pišemo novo številko Poročevalca. Vse na roko in na redke kose papirja. Številka podaja prvo poročilo o približno oceno italijanske ofenzive. Obenem se loteva bele garde. Vsaka kupina izdeluje priložnostno izjavo, prav tako izvršni odbor in centralni komite.« Za 5. september pa navaja tole: »Začeli smo sestavljati novo številko Poročevalca. Vsa je naperjena proti beli

gardi. Še vedno nimamo niti pisalnih niti razmnoževalnih strojev. Zato številko znova prepisujemo in posamezne izvode pošiljamo v razne pokrajine, da jih bodo razmnožili.« Verjetno so 5. septembra sestavili tisto številko Slovenskega poročevalca, ki je datirana z 10. septembrom 1942. Tako lahko sklepamo, da je Kidrič napisal omenjeni neobjavljeni članek med 1. in 5. septembrom. Svojo trditev, da je za Izjavo CK KPS uporabil vsebino neobjavljenega članka, opiram na primerjavo med vsebino tistega dela članka in Izjave, ki našteva dejstva za oceno »zgodovinskega in perspektivističnega pomena več kot trimesečne svobode.« Vsebinsko 16 točk članka je povzel v 8 točkah Izjave. 16. točka članka in odstavek za njo sta celo skoraj dobesedno enaka 8. točki Izjave in odstavku za njo. Glasita se takole:

Članek:

»16. Besnenje fašističnega terorja, ki je preračunano na uničenje slovenskega naroda, smo zadržali za tri mesece in tako izdatno pripomogli k slovenski narodni ohranitvi, čeprav bi narodni izdajalci radi podtaknili nasprotno.

Ni preveč, če pomen osvobojenega ozemlja za bodočo slovensko zgodovino primerjamo s pomenom, ki ga je imela Pariška komuna za mednarodni socializem. Majniška osvoboditev slovenskega ozemlja je doslej najširša manifestacija slovenskega narodnega odpora.«

Izjava:

»8. Besnenje fašističnega terorja, ki je bil preračunan na uničenje slovenskega naroda, smo zadržali za 3 mesece in tako izdatno pripomogli k slovenski nacionalni ohranitvi (čeprav bi narodni izdajalci radi podtaknili nasprotno).

Ni preveč, če pomen osvobojenega slovenskega ozemlja za bodočo slovensko zgodovino primerjamo s pomenom, ki ga je imela Pariška komuna za mednarodni socializem.«

Mislim, da izid primerjave vseh točk in še zlasti poslednjih nudi zadosten do-

kaz, da je članek in Izjavo pisala ista, to je Kidričeva roka.

Nekoliko težje, pa vendarle mogoče, je trditi to za neki drugi članek, ki je vsebinsko tudi precej podoben Kidričevemu neobjavljenemu članku in ga je z naslovom Po treh mesecih svobode objavil Slovenski poročevalec 14. septembra 1942, vendar v izdaji »na neosvobojenem ozemlju«, ki je bila — kot vemo — ljubljanska izdaja. (Glej Dokumente ljudske revolucije v Sloveniji, 3. knjiga, dokument 62). Ta članek je natančno datiran: »Na osvobojenem ozemlju, 30. avgusta 1942.« Dejstvo, da je nastal na osvobojenem ozemlju in ne v Ljubljani, nas usmerja na Kočevski Rog, kjer je Kidričeva skupina tisti čas od vseh dejavnikov narodnoosvobodilnega gibanja še najbolj mislila na rezultate osvobojenega ozemlja. Sam začetek članka ima tudi Kidričev slog: »Majska osvoboditev slovenskega narodnega ozemlja, njegova razširitev in utrditev v juniju in juliju je dogodek svetovnega pomena, za Slovence pa zgodovinskega pomena.« Naj povem, da nihče drug razen Kidriča ni takrat uporabljal izraza »majska osvoboditev«. Po kratkem uvodu je v treh točkah prikazal velik prispevek »prve osvoboditve« k razvoju svetovnega protifašističnega boja. Vendar je v teh točkah mogoče razbrati večino misli iz Kidričevega neobjavljenega članka. Zelo kratko jih bom navedel po vrsti:

1. narodnoosvobodilno gibanje je prisililo okupatorja, da se je vojaško izčrpaval na slovenskem ozemlju,

2. uničilo je okupatorjev načrt za gospodarsko izčrpavanje slovenskega narodnega bogastva,

3. a) moralno bije sovražnika, ki uvideva, da z lastno silo ne more vzdrževati reda, b) na svobodnem ozemlju je nastala politična narodna zasnova bodoče združene in svobodne Slovenije, c) ljudstvo je bilo razgibano v političnem in gospodarskem delu, č) v politično delo so se vključile slovenske ženske in

dvignil se je mladi rod, d) položeni in zacementirani so bili temeljni kamni bodoče slovenske gospodarske zgradbe, e) politična in gospodarska dejavnost sta dobili svoje ustanove v terenskih odborih OF in krajevnih narodnoosvobodilnih odborih, f) slovenski narod se je na znotraj strnil in razgibal, navzven pa se je pojavil in utrdil kot mednarodni dejavnik, prek njega ne bo več mogoče sklepati pogodb in za njegovo zemljo, svobodo in obliko gospodarskega reda ne bo mogoče nikomur več mešetariti, g) partizanska vojska je prestala svojo prvo veliko preizkušnjo, razvila se je v množično vojsko, ki bo lahko izvrševala še težje naloge.

Četudi tega članka ne bi napisala Kidričeva roka, pa lahko vsaj domnevamo, da je imel nekdo v Ljubljani pred seboj Kidričev neobjavljeni članek ali pa tisto prvo posebno septembrsko številko Slovenskega poročevalca, v kateri je Kidrič objavil Izjavo CK KPS. Za to bi lahko pričal tudi tisti Kocbekov podatek, da so zato, ker niso imeli na voljo razmnoževalnega stroja (kot vemo, je imelo pisalni stroj na voljo vsaj glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet), gradivo poslali drugam, da ga razmnožijo. Ni nemogoče, da je prišlo gradivo za Slovenski poročevalec v Ljubljano celo prej kot pa tista številka Slovenskega poročevalca, v katerem je bilo objavljeno. Sodim, da bi morali v tej smeri še raziskovati.

Peter Kalan

Najvišja manifestacija slovenskega narodnega odpora

Velikanska sovražnikova premoč, s katero slovenske partizanske vojske tako glede števila kakor glede oborožitve niti primerjati ni mogoče, je ob koncu avgusta s tanki, motoriziranimi enotami, aviacijo, težkim topništvom in izbranim

avtomatskim orožjem do kraja pregazila začetkom maja osvobojeno slovensko ozemlje. To dejstvo seveda ne pomeni ničesar čudnega. Narobe! Slovenski narodni odpor, ki je bil očistil znatne dele zaslužnjene domovine, iztrgal iz okupatorjevih rok večino tako imenovane »Ljubljanske province« in dlje ko tri mesece vzdržal svobodni slovenski teritorij, bi mogli imenovati čudež. Ta čudež se je namreč dogodil na najbolj izpostavljenem evropskem predelu, na križišču dveh pobesnelih fašističnih imperializmov, sredi stotisočglavih okupacijskih armad in do poslednje skrajnosti izvedenega fašističnega terorja. In končno: ta čudež je izvršil eden najmanjših evropskih narodov, narodič, čigar število ne presega v domovini dveh milijonov.

Obupna je potemtakem za okupatorje in njihovo »slavno« armado sramota, da jih je po popolnem zlomu stare Jugoslavije in njene vojske oboroženi slovenski odpor sploh mogel prisiliti do bega z obsežnega zasedenega ozemlja. Se huje pa se je njihova sramota stopnjevala, ko se je morala njihova nova, v vse vojaške podrobnosti zamišljena in z vsem potrebnim aparatom izvajana ofenziva razvijati 6 tednov — od 16. julija do konca avgusta — zato, da je dosegla ponovno okupacijo, ne da bi mogla doseči svojega poglobitvenega in edinega smiselnega smotra, namreč uničenja slovenske partizanske vojske. Do vrhunca je končno prikipela sramota rimskih imperialistov, ko so se njihovi »viteški kulturonosci« znesli nad pregazanim, toda nezlomljenim narodom z zverinskimi ubijanjem civilnega prebivalstva, s pošiljevanjem žena in deklet, ropanjem slovenskega premoženja in barbarskim požiganjem slovenskih vasi. Kakor že tolikokrat v zgodovini so se rimski »branilci reda in oltarja« tudi to pot — in to pot še posebno brutalno, saj je fašizem kvintesenca vsega podlega in divjaškega, kar je reakcija doslej proizvedla — razgalili kot roparji, moril-

ci in požigalci. Da so ti roparji, morilci in požigalci hkrati strahopetna vojska, ki glede moralnih vojaških in moških vrlin s slovenskimi partizani v ničemer ne more držati koraka, pa je izmučena slovenska zemlja že videla in nudila dovolj nazornih dokazov.

Če so dogodki, ki so se na Notranjskem, Kočevskem, v Suhi krajini in na Dolenjskem razvijali od začetka maja do konca avgusta, ena najsramotnejših strani v italijanski zgodovini, tedaj je treba hkrati poudariti, da v slovenski narodni zgodovini glede na narodni heroizem, nacionalno zmogljivost, mednarodni pomen in historični pomen za bodočnost slovenskega naroda ter delovnega ljudstva Slovenije — sploh nimajo primere. Po uporniškem poletu, žilavosti in elementarni ljudski sproščenosti bi bilo sicer mogoče primerjati z njimi slovenske kmečke punte, toda glede na zrelost, smotrenost vodstva in neposredni nacionalni in socialni vpliv, na neposredne nacionalne in socialne posledice v najbližji perspektivi je sleherna primerjava seveda povsem izključena. Saj je bil tudi čas povsem drugačen. Doba kmečkih puntov je bila namreč doba ljudskih uporov zoper fevdalno izkoriščanje. Bila je to doba, ko so prvi začetki evropskega kapitalističnega razvoja komaj toliko oplazili našo zemljo, da je postal fevdalni jarem kmetu neznosen. Slovenskega naroda kot naroda v modernem pomenu besede takrat niti v povojih še ni bilo, čeprav so tuji fevdalci zatirali slovensko ljudstvo. Meščanstvo kot tedaj edini možni hegemon vseljidskega upora je bilo komaj v prvih začetkih svojega razvoja in še ni nastopilo svoje revolucionarne poti (ki je v ostalem na Slovenskem sploh nikoli ni nastopilo). Kmečki upori so torej morali propasti brez nacionalnega in socialnega vpliva v bližnji perspektivi. Njihovo nacionalno in socialno razvojno izžarevanje je bilo zgodovinsko še nemogoče. Naš čas pa je čas do najvišje, do poslednje, do imperialistične

faze razvitega kapitalizma. Čas fašizma je že to, se pravi, odkrite teroristične diktature najreakcionarnejših, najbolj imperialističnih in najbolj šovinističnih delov finančnega kapitala kot ekonomskega in socialnega nosilca imperIALIZMA. Slovenski narod so fašistični imperialisti razkosali kot moderen, do kraja razvit, visoko kulturnen narod. Družbeni krogi, ki so doslej vodili slovensko nacionalno politiko, so zadnje dejanje svoje vodilne vloge zaključili z najglobljo nacionalno katastrofo, kar jih pozna slovenska zgodovina. Družbeno vodstvo slovenskega naroda in njegove nacionalne usode je v najtrštem in najbolj tragičnem razdobju nacionalne zgodovine prešlo na proletarijat Slovenije, ki je zbral okrog sebe kar najširše slovenske narodne plasti. Moralno, pa tudi dejansko vodstvo svetovne fronte svobodoljubnih narodov proti fašističnemu nasilju in barbarstvu je v rokah Sovjetske zveze, tega izrazitega antipoda imperIALIZMA, te najnaprednejše družbene in državne tvorbe. Svetovna narodnoosvobodilna vojna proti Hitlerjevi Nemčiji in Mussolinijevi Italiji je prekvashaena z elementi socialnih preobrazb. Razume se potemtakem, da v okoliščinah, ki smo jih pravkar našteali, upor slovenskih narodnih množic — in osvoboditev večine »Ljubljanske province« je bil najjasnejši in najglasnejši izraz takega upora — ne more ostati brez elementarnega ter neposrednega izžarevanja in vpliva na nadaljnji potek nacionalne in socialne narodne usode, pa naj bo njegova trenutna zmaga trajna, ali naj jo pregazijo motorizirane fašistične tolpe.

Če hočemo zgodovinski in perspektivistični pomen več kot trimesečne svobode na večini ozemlja »Ljubljanske province« vsaj približno oceniti, je treba poudariti zlasti naslednja dejstva.

1) Slovenski narodni upor, ki je v »Ljubljanski provinci« dosegel svoj višek z osvoboditvijo teritorija in vzpostavitev slovenske narodne oblasti, je končno veljavna negacija tradicionalnega

slovenskega hlapčevstva. Slovenski narod, ki se je uvrstil med herojske narode, je s tem v samem sebi doživel svojo najvišjo nacionalno potrditev. Osvobodilna fronta, ki ni zgolj utelešenje borbene enotnosti slovenskih ljudskih množic, temveč je tudi zavestni izraz globokega, pravzaprav prvega resničnega slovenskega narodnega preroda, je uničila mentaliteto drobtiničarstva. Prerezala je žilavo tradicijo žalostnega potegovanja za skledo leče, ki jo je bil že 1848. idejno in praktično zarodil dr. Janez Bleiweis, in ki je ostala rdeča nit slovenske uradne politike, pa celo slovenskega kulturno političnega dogajanja vse do aprilskega zloma. Po aprilu 1942. je spravil narod svoja politična dejanja v sklad z duhovno dediščino Prešerna in Levstika, polno pristnega, čeprav predvsem kulturno dojetega ljudskega demokratizma. Aškerčevemu stremljenju za slovenskim junakom, ki je za Aškerčevega življenja z Aškercem vred zašlo v slepo ulico jalo-vega slovenskega liberalizma, je bilo po moralnem ter političnem polomu Aškerčevih klerikalnih sovražnikov in liberalnih prijateljev v celoti ustrezno. Dejstvo, da italijanskim okupatorjem ni uspelo kupiti slovenskega naroda za skledo leče, temveč da je nova slovenska narodna in ljudska svoboda prvič pognala prav tam, kjer so skledo leče najvztrajneje, najbolj hinavsko in najpodleje ponujali — to dejstvo pomeni brez dvoma prelom v razvoju slovenskega narodnega značaja.

2) Doslej smo bili Slovenci v odnosu do sveta vajeni dvojega: po eni plati vdano služiti slehernemu imperialistu, ki se je pozanimal za naš košček zemlje kot vprežna, molzna in klavna živina, po drugi strani pa naivno pričakovati, da nam bo svet rezal pravico brez naše lastne tvornosti in brez aktivnega sodelovanja v taboru svetovnih naprednih sil. Slovenski narodni upor, ki se je stopnjeval v osvoboditev ozemlja in ki se najtesneje družil z evropsko in svetovno osvobodilno vojno proti fašističnemu

imperializmu, je dovolj zgovorni dokaz, da smo se Slovenci te navade obojestransko otresli. Dejstvo, da smo vezali in še vežemo v Sloveniji izredno množino sovražnikove žive sile in njegovega vojnega materiala, ki smo ju seveda iztrgali z drugih front, da smo uničili na tisoče okupatorskih vojakov, z osvoboditvijo teritorija za tri mesece prepredili italijanskim imperialistom izvoz slovenskega lesa itd. itd., pa nadalje priča pred svetom, da je slovenski narod že doprinesel izdatni delež v skupni osvobodilni vojni. Moskovski radio je dokazuje o slovenskem tvornem sodelovanju v evropski in svetovni osvobodilni vojni in o slovenskih nacionalnih terjativah razglasil širom sveta. Tedaj torej, ko smo se zavestno uvrstili v napredni tabor zavezniških sil Sovjetske zveze, Anglije in Amerike, zavestno naslonili kot slovenski narod svojo usodo na usodo velikega ruskega naroda, zavestno manifestirali pred svetom, da je celo borba enega najmanjših evropskih narodov sposobna premagovati »nepremagljive« fašiste in trgati iz njihovih krempljev zasuznjeno zemljo, tedaj in šele tedaj je svet v jeku najusodnejše vojne slišal za nas v novih besedah in je bilo ljudskim silam svobodoljubnih narodov jasno dano na znanje, da obstaja narodič, ki žrtvuje in terja. Kar smo 1848. in 1918. zaman pričakovali v bedasti veri, da nam bodo tuji mogotci zaradi lepih besed naših posrednikov delili »pravično milost« — to bomo imeli po zmagi nad fašizmom pravico terjati pred internacionalnim forumom in v svetovnem taboru, kakor smo se vključili zavestno, prinašajoč kot svoj delež junaštvo in pošastne žrtve. Obstajajo ljudske sile, ki bodo iskreno podprle našo terjatev: osvoboditev, združitve in samoodločbo.

3) Bili so in so še sinovi slovenske matere, ki so slovenskemu narodu odrekali pravico in sposobnost samoodločbe ter lastne nacionalne državotvornosti. Trimesečni obstoj svobodnega slovenskega ozemlja sredi sila neugodnih pogojev

sovražnikove obkolitve ter sovražnikovih napadov in komaj na pičli četrtini bivše Dravske banovine, toda z lastno v osnovnih potezih izgrajeno samoupravo, ki je vzdržala vse dotlej, dokler je ni pregazila divjaška peta sovražne premoči, pač porogljivo demantira zanikovalce slovenske sposobnosti za samoodločbo in lastno državotvornost.

Napredni slovenski duhovi si niso v ostalem slovenske samoodločbe nikoli predstavljali kot kitajski zid okoli Slovenije, ki bi slovenski narod neprodušno izoliral pred enakopravnim in bratskim sožitjem z drugimi narodi. Tudi v tem pogledu je osvoboditev slovenskega ozemlja praktični simbol napredne slovenske koncepcije... Jasno je namreč, da osvoboditev zasedenega ozemlja ne bi bila mogoča niti brez herojske borbe sovjetskih armad niti brez istočasne aktivnosti celotne Narodnoosvobodilne partizanske vojske Jugoslavije ali z drugimi besedami — brez naslonitve slovenskega osvobodilnega boja na borbo drugih južnoslovanskih narodov in velikega ruskega naroda. Majniška osvoboditev slovenskega teritorija je torej z dejanji simbolično manifestirala 8. in 3. izmed programatičnih Temeljnih točk Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki se glasita: »V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi« in »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti južnoslovanskih narodov ne priznava Osvobodilna fronta razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremljivo k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.«

4) Majniška osvoboditev slovenskega teritorija je bistvena potrditev lastne

slovenske narodne vojske. Slovenske narodnoosvobodilne partizanske čete so v naši zgodovini prva lastna slovenska narodna vojska z lastnim glavnim poveljstvom, lastnim poveljniškim kadrom, z vojaško službo in borbo na lastnih domačih tleh, z lastnim komandnim jezikom in lastnim političnim vodstvom. Ker so hkrati sestavni del narodnoosvobodilne partizanske in prostovoljske vojske Jugoslavije s skupnim Vrhovnim štabom, se njihova udarna sila bistveno stopnjuje kljub dejstvu, da so armada enega najmanjših evropskih narodov. In ta armada je v skupni oboroženi akciji srbskih, bosanskih, črnogorskih, hrvatskih in slovenskih partizanov tolkla na svojih tleh okupatorje iz lastnih sil in celo osvobodila ozemlje, ki ga je zasedla armada številčno najmanj dvajsetkrat močnejšega naroda.

5) V družbenopolitičnem pogledu je majniška osvoboditev dokaz, da so nove družbene sile — namreč slovenske ljudske sile, zbrane okrog delavskega razreda Slovenije — ki so po popolnem nacionalnopolitičnem polomu nekdanjih reakcionarnih vodstev prevzele v svoje roke usodo svojega naroda, ne le fanatično odločene, temveč tudi dejansko sposobne, voditi narod v osvoboditev, združitev in srečno bodočnost.

6) V organizatoričnopolitičnem pogledu je bil trimesečni obstoj osvobojenega slovenskega ozemlja prva resna preizkušnja, kako bo Osvobodilna fronta prenesla svojo lastno oblast. In Osvobodilna fronta je kljub trenjem na terenu, ki pa so jih vodstva njenih temeljnih skupin pravočasno likvidirala, svoj zrelostni izpit dostojno opravila. S tem je bilo izpričano na praksi, da ima 6. izmed Temeljnih točk OF (»Po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast Osvobodilna fronta kot celota«) tudi za bodočnost realni pomen. Natolcevanja političnih špekulantov, da bo KP »izigrala« druge skupine, in dvomi za krknjenih sektašev, ali so druge skupine prikladne, da poskuša KP z njimi vred

»veslati v novo narodno bodočnost«, je praksa osvobojenega ozemlja hkrati demantirala. Krištof Vodnik je bil upravičen zapisati v 4. št. »Dela«: »... Osvobodilna fronta ni koalicija strank, temveč vseljudsko valovanje, sestavljeno iz cele vrste gibanj v demokratičnih ljudskih množicah, gibanj, ki nosijo na sebi različne pečate preteklosti, različno idejno površino, različno formo, ki se razlikujejo po stopnji razvoja, po dozorelosti, po borbenosti in revolucionarni prekaljenosti, toda ki po vsebini enotno izražajo celoten proces osvobajanja najširših ljudskih množic slovenskega naroda od protiljudske reakcije in imperialističnega zatiranja.«

7) Kot množična organizacija slovenskega naroda, ki je organizirala vseljudski boj in ustvarila slovensko narodno vojsko, že preizkušeno v trdem boju s sovražnikom, je Osvobodilna fronta z majniško osvoboditvijo teritorija dobila še zadnjo potrebno dejansko legitimacijo, da predstavlja slovenski narod tudi v širokem svetu kot sobojevnik velikega zavezniškega tabora Sovjetske zveze, Velike Britanije in Amerike.

8) Na osvobojenem slovenskem ozemlju so na temelju zavestnega prizadevanja in ustrežajočih odlokov IOOF vznikli zarodki bodoče pristoje ljudske slovenske demokracije — narodni osvobodilni odbori. Novi, zares ljudski tip slovenske demokracije se odlikuje predvsem po tem, da pozna splošno aktivno in pasivno volilno pravico, ki so je deležne tudi žene in mladina, da je postavil za svojo poglavitno osnovo vas, tovarno in delovno edinico sploh ter da stremi za sprostitvijo kar najširše ljudske iniciative. Znova smemo poudariti, da je ostala OF zvesta svojemu programu, ko je dosegla oblast. Narodni osvobodilni odbori so prvo praktično zrcalo 7. izmed Temeljnih točk OF: »Po narodni osvoboditvi uvede OF dosledno ljudsko demokracijo. Vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, se bodo reševala na dosleden ljudski demokratičen način.«

V bodočnosti bo razvita ljudska demokracija, ki so ji narodni osvobodilni odbori osvobojenega ozemlja komaj začetni zarodki, ena izmed poglavitnih programatičnih točk in mobilizacijskih gesel v borbi slovenskih ljudskih množic.

9) Slovensko narodno vodstvo, IOOF, je na praksi osvobojenega teritorija in v teku italijanske ofenzive doseglo znova potrditev. Če je po zlomu Jugoslavije dokazalo, da je sposobno pokreniti in voditi nelegalni boj slovenskih narodnih množic v težkih pogojih fašističnega terorja, tedaj je na osvobojenem ozemlju predvsem dokazalo, da se prvič ne boji prevzeti nase odgovornosti za razvoj dogodkov in to kljub ozkosti teritorija, ki je metala polena pod noge širokopotezno zamišljeni gospodarski politiki ter hkrati šla na roko vsem sovražnikovim dejanjem, in drugič, da je kos organizaciji nove uprave in nove oblasti.

10) Gospodarska koncepcija nove narodne oblasti, ki je strigla peruti špekulantom in ljudskim pijavkam, obenem pa organizirano vzbujala tako ljudsko ekonomsko iniciativo ter celo prostovoljno, zaradi vojnega stanja in ljudske samopomoči potrebno kolektivno delo, ne da bi v pogojih vsenarodne osvobodilne vojne globlje posegala v družbenoekonomske odnose, se je izkazala za pravilno in je nakazala smer tudi za bodočo prehodno periodo.

11) Agrarni posegi — razlastitev veleposestev, ki so bila v rokah pripadnikov okupatorskih narodnosti ali pa domačih petokoloncev, so nazorno pokazali razliko med resnično in demagoško »agrarno reformo«. Pokazali so, po kateri poti bo slovenski kmet resnično postal na svoji zemlji svoj gospod, in predstavljajo potemtakem za korenito likvidacijo fevdalnih ter polfevdalnih odnosov na slovenski zemlji.

12) Slovenska narodna vojska je dobila možnost, da mobilizira v svoje vrste iz najboljšega jedra slovenske mladine vse, kar je še do maja ostalo doma. Temu dejstvu se moramo v nemajhni

meri zahvaliti, da so prvič partizanske čete italijansko ofenzivo prenesle in drugič, da se danes beli gardi, ki je nastopila po trenutnih italijanskih udarcih, odziva samo najslabši element.

13) Osvoboditev ozemlja je omogočila razširitev ženskega in mladinskega gibanja tudi tam, kjer so bile ženske in mladinske plasti doslej najbolj zaostale. Pomen tega dejstva se bo v celoti pokazal šele tedaj, ko bomo v osnovi premagali pojave preplašenosti, demoralizacije in belogardističnih uspehov, povzročene po silovitem okupatorjevem terorju.

14) Uspelo je priti v stik tudi z najbolj zaostalimi in najmanj obdelanimi predeli slovenske dežele. S tem smo beli gardi brez dvoma okrnili njene razvojne možnosti. Ugovor, da belogardistična demagogija ne bi našla ugodnih tal, če ne bi bili osvobodili in kasneje znova izgubili teritorija, ne drži, kar se njegovega bistva tiče. Res je sicer, da bi belogardistična demagogija danes mnogo manj uspevala, če bi za časa svobodnega ozemlja ne bile storjene napake, o katerih bomo še govorili. Toda hkrati ne smemo pozabiti, da bi bili okupatorji že zdavnaj začeli s terorjem, ki naj bi nudil beli gardi možnost njene razširitve, če mi ne bi bili osvobodili teritorija. In da je osnova za belogardistične trenutne uspehe prav okupatorsko strahotno nasilje — je več ko jasno.

15) Za tri mesece slovenske svobode, v teku italijanske ofenzive in z dejanji po ofenzivi se je bela garda do kraja razgalila. Kdor nima slovenskemu narodu nasprotnih interesov oz., kdor ni udarjen s trenutno slepoto ali — kar je točneje — komur se trenutno ni omehčala hrbtenica zaradi nezaslišanega italijanskega in belogardističnega terorja, temu je danes pač povsem jasno, kaj je bela garda: da je bela garda odkrit, državljansko vojno pripravljajoč pomočnik fašističnih okupatorjev.

16) Besnjenje fašističnega terorja, ki je preračunano na uničenje slovenskega naroda, smo zadržali za tri mesece in

tako izdatno pripomogli k slovenski narodni ohranitvi, čeprav bi narodni izdajci radi podtaknili nasprotno.

Ni preveč, če pomen osvobojenega ozemlja za bodočo slovensko zgodovino primerjamo s pomenom, ki ga je imela Pariška komuna za mednarodni socializem. Majniška osvoboditev slovenskega ozemlja je doslej najvišja manifestacija slovenskega narodnega odpora.

Ne bi bili borci, ki uče sebe in množice iz doživetih borbenih izkušenj, če ne bi ocenili tudi pomanjkljivosti in napak, ko ocenjujemo pomen doseženih dejstev.

»Uspeh« italijanske ofenzive — ponovna zasedba osvobojenega teritorija — je brez dvoma objektivna posledica kolosalne sovražnikove premoči. Toda obenem moramo ugotoviti, da bi izšli iz italijanske ofenzive še močnejši in da bi bili uspehi belogardistične demagogije še bolj kratkotrajni, če ne bi bile za časa svobode storjene predvsem naslednje napake:

meseca maja dovolitev umikajoči se italijanski vojski in karabinjerjem, da rešijo pretežno večino svoje žive sile in svojega orožja, dejstvo, da slovenski partizanski vojski na osvobojenem slovenskem ozemlju ves čas svobode ni uspelo preiti v pravo ofenzivo, zakoreninjeni pojavi frontalne taktike na terenu kljub nasprotnim naporom Glavnega poveljstva, preobloženost čet s prtljago in njihova slaba gibljivost, nezadostna organizacijska skrb za varna skrivališča živil, opreme in drugih potrebnih stvari ter nezadostna konspiracija v tem pogledu, pojavi birokratizma in vojvodstva med nižjim in srednjim komandnim ter politkomisarskim sestavom, slabi odnosi nekaterih partizanov in partizanskih čet do civilnega prebivalstva, trenja med aktivisti posameznih skupin na terenu, pomanjkanje kmečkega kadra aktivistov in nezadostna usposobljenost nekmečkih aktivistov za delovanje med kmečkimi množicami, predolgo trajanje partizanskega sodstva, njegove pogoste nepravi-

vilnosti in kasna uvedba izredne sodne komisije.

Naštete in še druge napake, ki splošnega rezultata osvoboditve znatnih delov slovenske domovine seveda v ničemer ne izpremene, nam morajo biti izvor naših izkušenj. Naši politični in vojaški aktivisti so jih že pred izgubo svobodnega ozemlja tako kritično in avtokritično doživeli in v trdi šoli neposredne organizacije po italijanski ofenzivi znova tako globoko premleli, da smemo pač biti prepričani v njihov nepovrat.

Če bi kdo rad primerjal udarec in posledice, ki jih je povzročila italijanska ofenziva, z zlomom Jugoslavije, mu vedro z dvignjeno glavo povemo naslednje razlike med zlomom stare Jugoslavije in izgubo osvobojenega ozemlja:

1) Zlom stare versajske Jugoslavije je bil obenem popoln razpad trhle jugoslovanske armade. Izgubo osvobojenega ozemlja pa je slovenska partizanska vojska preživela z orožjem vred. Še več! Iz italijanske ofenzive je izšla prečiščena, bogata novih izkušenj — političnih, organizacijskih, strateških in taktičnih — znova prekaljena v ognju sovražnikovih svinčenk ter granat in predvsem — prežeta borbenega duha, prežeta želje po »maščevanju nad fašističnimi okupatorji in nad izdajalsko belogardistično svojatjo, ki bi po tolikem trpljenju in tolikih strahotnih žrtvah rada naprtila slovenskemu narodu še uničevalno državljansko vojno.« (Dnevno povelje Glavnega poveljstva z dne 1. sept. 1942.)

2) Po zlomu Jugoslavije so razpadle vse uradne in »preizkušene« jugoslovanske politične koalicije. Osvobodilna fronta pa je iz italijanske ofenzive izšla enotnejša kot je bila kdajkoli poprej.

3) Po zlomu Jugoslavije so vodilni krogi bodisi zbežali v inozemstvo, bodisi se predali okupatorjem. IOOF, slovensko narodno vodstvo novega kova, se je takoj po italijanski ofenzivi zagnal v posel, zavedajoč se, da ima pred seboj perspektive novega osvobodilnega poleta in zmage slovenskega naroda.

4) Po zlomu Jugoslavije so vsi oficirski politični delavci srednjega in teren-skega formata brez izjeme klonili. Aktiv OF, že v naprej pripravljen na posledice italijanske ofenzive, pa se je preprosto podal na delo z nezlomljivo voljo, da premaga vse težkoče, pa naj bodo trenutno še tako neznanske.

5) Staro Jugoslavijo, nasprotno brat-ski, na enakopravnosti temelječi skupnosti njenih narodov, so množice v svojih glavah in srcih po njenem zlomu končnoveljavno odklonile. Tujčeva demagogija je zacvetela brez trenutnega odkritega nasilja nad množicami. Po ponovni zasedbi osvobojenega ozemlja pa so morali okupatorji uvesti nezaslišani teror, odvesti v konfinacijo na stotine in tisoče mož, požgati na stotine domačij, da so želi trenutne varljive uspehe. In prav, stokrat prav je imel član Narodnega osvobodilnega sveta, ki je s terena pisal Izvršnemu odboru Osvobodilne fronte: »Ogromna večina ljudi je vedno še z nami, le boje se partizanov, ker se je sedaj bela garda po vseh vaseh razkrinkala in so denunciacije na dnevnem redu.«

Kdo ste torej, ki si domišljujete, da vidite dalje od svojega nosa, pa ob taki razliki med izgubo osvobojenega teritorija in zlomom stare Jugoslavije še dvo-mite, da je na vidiku nov polet osvobodilnega gibanja?

Mi pravimo:

Slovenski narod je tvegat in ker je tvegat, je v hudih bojih že zmagoval. Trenutno je doživel udarec, ki pa ni poraz, temveč zgolj udarec sovražne premoči. Slovenski narodni upor ni končan. Če se je njegova razvojna črta ukrivila navzdol, pa se bo zato vzpela še bolj strmo navzgor.

Ob tej krepki zavesti se človek hkrati neho-te spomni na »usodni slovenski me-sec maj«. Dva pomembna majnika pred-stavljata ta mesec maj v novejši slo-venski zgodovini:

majniška deklaracija 1917. — ponižno stilizirano, s habsburško-lotarinskimi

okraski opremljeno hlapčevsko priliko, ko so bili pogoji najlažji,

majniški upor 1942. — za filistre mor-da »blazno pogumni«, toda neukrotljivo odločen tedaj, ko so bili pogoji najtežji.

»Blazno pogumni« v najtežjih pogojih izvedeni majniški upor 1942. je pač do-kaz, da hoče slovenski narod, ki so ga njegovi notranji in zunanji sovražniki zapisali smrti in ki potemtakem lahko samo vse pridobi ali pa vse izgubi, do-seči — vse. In dosegel bo vse!

2

Drugi neobjavljeni Kidričev članek je iz srede leta 1943 in ima naslov Med-narodni razvoj — potrditev temeljev in linije OF. V njem je Kidrič navedel tri potrditve, ki jih je mednarodni raz-voj izrekel o temeljih in liniji OF in izničil napovedi slovenske protiljud-ske reakcije; to so: 1. slovenski narod se z oboroženo akcijo ni uničil, tem-več rešil, 2. zavezniški tabor se ni raz-dvojil in k narodnoosvobodilni vojski so prišle vojaške misije zahodnih zavezni-kov, 3. narodnoosvobodilni boj je posta-vil vprašanje nove Jugoslavije tako da-leč, da jo bo moral upoštevati vsak proti-fašistični bojevnik.

Ker Kidrič omenja prihod zavezni-ških vojaških misij k narodnoosvobodil-ni vojski Jugoslavije in še posebej h glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, lahko z gotovostjo trdimo, da je ta čla-nek napisal po 27. juniju 1943, ko je šef misije, kanadski major William Jones prispel na Bazo 21 h glavnemu štabu NOV in PO Slovenije. Njegov prihod je član IOOF Edvard Kocbek zabeležil v svoj dnevnik Listina dan pozneje. Na vprašanje, zakaj Kidrič ni objavil tega članka, ne morem odgovoriti. Nekoliko soroden članek Približuje se katastro-fa osnih sil je Kidrič objavil v Slo-venskem partizanu junija 1943 in je v njem označil pomen zmage zavezni-ške vojske v Severni Afriki sredi maja 1943.

Mednarodni razvoj — potrditev temeljev in linije OF

Čim so bili dani tvarni in moralni pogoji za oboroženo akcijo slovenskega naroda — in to se je zgodilo z nemškimi napadom na Sovjetsko zvezo — je Osvobodilna fronta pokrenila slovensko partizanstvo. Bivši oblastniki in vsi omahljivci so se takrat zgrozili nad »predrznim«, »zanesenjaškim« sklepom in dejanjem Osvobodilne fronte, nad »početjem, ki hoče z glavo skozi zid«. Sedanja bela garda in današnja »sredina« sta bili tedaj v glavnem še tako zaverovani v »bliskovito zmago nepremagljivih osnih sil«, tako prepričani o resničnosti laži, ki sta jih sami od nekdaj trosili o Sovjetski zvezi, da je le redkokateri iz njih njih vrst dopuščal tudi zmago združenega demokratičnega tabora. Zato sta takrat današnja bela garda in sedanja »sredina« vpili v en glas, da oborožena akcija, ki jo je pokrenila Osvobodilna fronta, ne pomeni prav nič drugega kot »uničevanje slovenskega naroda«. Ko z »bliskovito zmago« vse predolgo ni bilo nič, sta današnja bela garda in sedanja »sredina« iznašli nov »argument«. Ta »argument« se je glasil, da »je še prezgodaj«. In ker je »še prezgodaj« — zato »ne uničujte slovenskega naroda«!

Toda mednarodni razvoj je šel svojo pot in njegova pot je bila vsekakor precej različna od poti, kakršno sta predvidevali današnja bela garda in sedanja »sredina«. Mednarodni razvoj je namreč privedel do tega, da so osne sile danes v izraziti defenzivi in da je treba le še nekaj takih udarcev, kakršna sta bila Stalingrad ter severna Afrika, pa bo konec nasilniške fašistične stavbe. Taka pot mednarodnega razvoja seveda docela potrjuje oboroženo akcijo, ki jo je pokrenila Osvobodilna fronta. Potrjuje jo tako glede njene moralne in politične upravičenosti ter nujnosti od vsega početka kakor glede njenih posledic za slovensko narodno bodočnost. Slovenski narod ima

danes organizirano, iz njegove krvi vzraslo, v trdih bojih prekaljeno in preizkušeno vojsko, ki je sestavni del jugoslovanske Narodnoosvobodilne vojske. V odločilne dogodke bo šel zato slovenski narod pripravljen (kar se ni zgodilo doslej še nikoli v njegovi zgodovini), pripravljen idejno in politično, pripravljen tvarno, z lastno oboroženo silo, naslonjeno na napredne svetovne sile. Glas o junaškem slovenskem narodu je prodrlo širom svobodoljubnega sveta. Z legitimacijo soudeležbe v svetovni borbi svobodoljubnih sil proti silam fašizma bo slovenski narod ob koncu terjal svoje pravice, ki si jih je hkrati že sam vzel, ko je v borbi združil slovenske dežele tostran in onstran starih meja ter jih posejal s svojimi partizanskimi borci. Več ko razvidno je danes, da se je moglo vse to zgoditi zgolj zavoľjo tega, ker je slovenski narod sledil svoji Osvobodilni fronti, ki je pričela z oboroženo akcijo proti okupatorjem. In pri tem se slovenski narod ni uničil, temveč se je rešil, rešil izselitve in denacionalizacije, rešil popolnega uničenja. Sprostil je iz sebe neuničljive življenjske sile, kakršnih ni nihče od bivših njegovih vodnikov v njem pričakoval.

V tem je prva potrditev, ki jo je mednarodni razvoj izrekel o temeljih in liniji OF. V skladu s to potrditvijo pa se je hkrati pokazalo, da beli gardi in »sredini« ni šlo za uničenje ali vstajenje slovenskega naroda, ko sta nastopili proti oboroženi akciji, temveč da jima je šlo za strah, ki sta ga doživljali ob uporabi prebujenega ljudstva, desetletja in stoletja vzgojevanega v hlapčevstvu tujim in domačim gospodarjem. To in nič drugega je pač dokazalo dejstvo, da je bela garda pričela zares, ter ob okupatorjevi strani uničevati svoj lastni narod, čim je na svoje globoko razočaranje spoznala, da oborožena akcija kot akcija proti okupatorju ni »glava skozi zid«. To in nič drugega je pač dokazalo tudi dejstvo, da je »sredina« po vseh svojih močeh opravičevala belogardistično izdaj-

stvo in skušala svetohlinsko naprtiti krivdo za državljansko vojno — Osvobodilni fronti.

Značilno za protinarodno reakcijo je, da računa vselej s takim mednarodnim razvojem, kakršen bi bil v škodo lastnemu narodu. Ustrezajoče tej svoji značilnosti je pričela protinarodna reakcija na Slovenskem silovito računati na razdvojenost v zavezniškem taboru, čim je spoznala, da z zmago osnih sil ne bo nič. Danes je očitno, da se je protinarodna reakcija uštel. Belogardistične račune o angleški pomoči je prekrizala že severna Afrika. Sredinski računi na angleško pomoč pa so doživeli tragikomično usodo, da so se prav takrat, ko so bili najbolj glasni, pojavile v Vrhovnem štabu in v Glavnih štabih Narodnoosvobodilne vojske — tudi v Glavnem štabu za Slovenijo — angleške vojaške misije.

V tem je druga potrditev, ki jo je mednarodni razvoj izrekel o temeljih in liniji OF. Osvobodilna fronta, ki je ob poudarku vseslovanske enotnosti pod vodstvom velikega ruskega naroda z vso ostrijo nastopila proti delitvi Slovencev na »londonske« in »moskovske« ter naglasila zavezništvo slovenskega naroda s skupnim zavezniškim taborom, dosega danes vse več priznanj v širokem mednarodnem svobodoljubnem svetu.

Protinarodna in protiljudska reakcija je pač pričakovala in še vedno pričakuje, da bo iz tako velikega konflikta, kakršen je sedanja svetovna vojna, lahko znova vznikle — reci in piši — stare razmere. Ko je namreč Osvobodilna fronta z ostrim kritičnim nožem zarezala v bistvo predaprilske, za obrambo svojih narodov nesposobne Jugoslavije ter zapisala na svoj prapor gesla o enakopravnosti in narodni pravici do samoodločbe, so jo patentirani narodni izdajalci obdolžili, da je — protijugoslovanska. Zagotavljati so poskušali slovenskim narodnim množicam, da je v zavezniškem svetu »legitimna« samo predaprilska Jugoslavija z vsemi svojimi rakanami. Toda jugoslovanska osvobodilna

borba, katere sestavni del je tudi slovensko osvobodilno gibanje, je storila čuda. Česa predaprilska Jugoslavija dvajset let ni bila sposobna, je osvobodilna borba pod vodstvom svojega komandanta in voditelja — tovariša Tita — uresničila v dveh letih: skovala je neločljivo, skupno in za skupno stvar prelito krvjo oplojeno bratstvo južnoslovanskih narodov, udarila je temelje in začrtala potrebne obrise za novo, demokratično, na narodni enakopravnosti zgrajeno Jugoslavijo. In mednarodni razvoj, ki je moral privedi do priprav na odločilne ofenzivne sunke proti fašističnemu barbarstvu, je moral tudi upoštevati zasnove tistih, ki se že dve leti borijo, borijo z nadčloveško požrtvovalnostjo... Zasnova nove, demokratične, na narodni enakopravnosti temelječe Jugoslavije kot nasprotja »legitimni« za narodno obrambo in za osvobodilno borbo nesposobni, da, celo z okupatorjem sodelujoči »legitimni« predaprilski Jugoslaviji je morala prodreti tudi v inozemski zavezniški svet. Čeprav s kislim obrazom in z demagoškim namenom ji je morala izreči priznanje celo — edina preostala, »legitimna« begunska vlada v Londonu.

BORBA NARODNOOSVODILNE VOJSKE JE V SKLADU Z MEDNARODNIM RAZVOJEM POKRENILA VPRAŠANJE NOVE JUGOSLAVIJE TAKO DA-LEC, DA JO MORA IN JO BO MORAL PRIZNAVATI IN UPOŠTEVATI VSAKDO, KDOR SE ZARES BORI PROTI FAŠIZMU.

V tem je tretja in morda najpomembnejša potrditev, ki sta jo domači in mednarodni razvoj izrekla glede temeljev in linije OF.

Gospodje iz bele garde in »sredine« — kaj hočete še več?!

Boris Kidrič

Slobodan Pavićević

Kragujevac, 21. stopinja vzhodno od Greenwicha

Velika šolska ura

Kragujevac, 21. oktober 1982

*Bilo je nekje tam v deželi seljakov,
sredi gorate balkanske zemljé,
kjer mučeniške je smrti umrla
četa dijakov
istega dne.*

Desanka Maksimović

I

Tu smo na horizontu

44°1'2"

SEVERNE ZEMLJEPISNE ŠIRINE

20°54'56"

VZHODNO OD GREENWICHA

V naročju držimo svoj grob

grob kjer so grobovi vseh

ki so z zemeljske krogle odšli

v Šumarice

v polomljene naše kosti

in med tem ko se oglašamo iz globine luči

ni

ozvezdje Rimske ceste

na razpotju

je naše izhodišče človek

II

Človeštvo naj pogleda na uro,
enajst je,
ni pozno za mirno rešitev spora,
šele dopoldne ljubezni je,
po jugoslovanskem času je mir
Mir,
to ni plavalec, ki ga objema morje pred nevihto,
pogled, ki zamenja svoj razum,
še vi niste tisti, ki trpite zaradi neuspešnosti prednikov,
to nisi ti,
beseda, ki si obličala v puškini cevi,
na zloge prelomljena v zaporniških celicah,
niti ne ti, jutro, ki ga slavaljubni imenujejo,

mir naj bo ime stoletjem

III

Pravimo
ničesar nismo pustili poeziji da bi dokazovala
vse dni je naša živa kri iz zemlje prihajala
vrela
nihče razen nas ni videl kako so jo jemali
in naš zakopan pogled zdaj išče
tisti ki skamnel pred istjem
drži pogačo v imenu očeta in sina
da bi videl sebe
v tvoji viharji mladosti
mesto
oprto na naše kosti

IV

Kragujevac kliče
Kragujevac kliče

*Vem,
med narodi so ovire,
utišajte vojne,
zaprite krvave oči,
obup oči*

Kragujevac kliče

*Skoz napeta rebra dima,
skoz zidove,
pesek in vodo,
skoz modra nedra,
minska polja, radijske mreže,
skoz lobanje, celine,
skoz hlebce kruha*

Kragujevac kliče

*Če ne slišite,
popravite svoje sanjsko naličje
Spomin je zgoščen čas
Znamenje
in njegov zadeti strelec
bosta povedala ime
vam,
ki vam je pogum olepšano brezumje:
Oświęcim se imenuje Kragujevac
Dachau se imenuje Kragujevac
Mauthausen se imenuje Kragujevac
Buchenwald se imenuje Kragujevac*

*(Vmes je vse razen upanja
cvrčalo v človeškem mesu)*

Kragujevdža
Karagovindža
Karaćofča

Kragujeva vas
Kragujevac
Kliče Kragujevac
ki se s soncem brati

*To mesto ječi
ustreljeno
v enem delovnem dnevu,
ali kratko rečeno:
na uro tisoč ljudi*

*Kliče Kragujevac
ki se s soncem bratí*

*Na uro tisoč ljudi
Na uro tisoč ljudi*

*(Spet se nekje tresejo gore
na lastne vrhove hitijo!)
Črn je zemljevid sveta,
črno na črnem na zemljevidu sveta
sonce greje skoz okostnjake*

Kragujevac kliče

Pozdrav!

*Graditelji spuščajo z ožarjenih višin
mlad mesec
na mlado gomilo,
plameneči trg*

V njegovem gibanju poslušamo čas

Kragujevac kliče

Teče mesto

Kragujevac kliče samo zato, da bi povedal:

Danes sta in**

dobila sina

..... in**

dobila hčer

.....
.....
.....

* Vpišite imena mater in imena ter priimke očetov otrok, rojenih 21. oktobra 1982 v Kragujevcu.

Otrokom je dobro,
mame imajo mleka,
mame prepoznavaajo svoj glas
v mehkih ustih,
v seštevku neurja,
mame se prebujaajo iz svojega mleka,
plenice vihrajo kot zastave

V svetlobo tukaj odvijamo brst

Kragujevac kliče
Kliče iz pamtiveka:

*Novorojenček, prvi jok
je naš klicni znak.*

V

Ni pozno za mirno rešitev spora,
še le dopoldne ljubezni je,
po jugoslovanskem času je mir

Mir

Tudi tam, kjer je noč,
tudi tam, kjer imajo druge minute dan,
tudi tam, kjer se zime vrtijo okrog volčjega repa,
tudi tam, kjer se sonce skriva v pomaranči,
tudi tam, kamor metalci plamena še niso prišli,
tudi tam, kjer je zrak redek za naše besede,
tudi tam,
tudi tam
je po jugoslovanskem času mir

Mir

Za mrtve, a žive,
za mrtve in žive,
za žive, a mrtve,
za žive in mrtve

Mir

v naravni velikosti
Sen,
v katerega pada vsako orožje,
ki mu njegova rja kliče

mir

Če se morajo roditi
ubijalci, naj nimajo rok,
krvavega kolobarja okrog glave,
stopal
kot njihove žrtve

Naj imajo samo oči,
srce
in srebrno vrvico
popotnika

Mir morja,
mir marmorja

*Naj nima druge izbire
šepet
na nakovalu*

Mir mrakovom

*Okoli svojega izvora
se zemlja vrti z veliko hitrostjo,
da se človek ne bi oddaljil od človeka,
ampak da bi stal vzravnano
kot drevje
Človek
med Rimsko cesto
in človekom*

Mir

*Mir njegovi vibasti poti
med svetovi
Dete
v maminem telesu še neprebujeno,
še skrčeno kot konec stoletja,
ki podrhteva*

Mir

*Mir za nemiren sen,
za bojne glave pod vojaškimi čeladami,
za jasno nebo, rakete zemlja—zrak—zemlja,
za miren pristan,
za letalonosilko pod njegovo palmo*

Mir

*Samo zvok človeškega glasu lahko prehiti svetlobo
naše spreminjanje ima lahko njeno hitrost,
lahko gremo eni skozi druge,
ne da bi bil kdo poškodovan,*

niti mir,

*ne da bi bili lačni milijoni,
ki na kolenih nosijo zemljo
Lahko spremenimo svet,
če bi le našli, česar nismo izgubili
Smrt!
Edino ti ničesar ne obljubljaš
V naših rokah so tvoji prsti
in razoglavi,
kjer se spomeniki sekajo v tvoji višini,*

govorimo,
ti pa spiš
vselej na dnu,
kjer škriplje kost
groba, kjer je grb cvet
in mir

Mir
Mir
Mir miru

Vsaj eno šolsko uro
je lahko človeštvo na svojem mestu
in vase zagledano drevo

VI

*Prispeli smo v ta dan,
prispeli smo v ta odprti dan
oznojenih ur*

*Kazalci bodo legli v grob,
da bi se pokrili,*

*da bi si odpočila naša misel,
ki se upira padanju listja
Prispeli smo v ta dan*

*Toda listje pada
na svoje dno,
v sen
tistih, ki vejo, da bomo prišli
proti toku,
ne da bi zatajili kakšno rano,
zraslo z zemljo*

*Kažemo dlan,
podobno
brazgotinam, aluvialni ravnini,
življenjsko črto in pozdravljamo potok
opoldne
Povezuje globoke zarastline,
žulje bodočih kamnosekov
Zaobljubljeno kremenje
se pokriva z vlakni koreninja
Iz bolečine prehaja v nežnost
in
prehaja skozi ta dan,
kot da ni bilo nič pretrgano*

VII

*Živojin Jovanović...
Delavec sem bil
delavec Vojnotehničnega zavoda do smrti
Do smrti nepomembnež
in zato sem smrt trikrat
okusil*

*Delavec sem tudi po smrti
bil
Delavec sem bil pred smrtjo in po njej*

*Trikrat so me streljali
streljali zato
na tem kraju
jaz pa sem jih ustreljen gledal v oči
in ključoval
in se opiral na nagrobnik
hodil po ulicah*

*Pišem se Živojin Jovanović
Še v snu nisem videl takšne smrti
S seznama ustreljenih
sem sedemindesetega
potni list številka 6767
odšel v Nürnberg
in tam o treh svojih smrtih
iz sedem tisoč tristo mrtvih ust
pričeval*

Letni čas drame

Jesen sestopa v to mesto

*Jesen sestopa v to mesto
Pogovarja se
na hišnem pragu*

*Pred vrati je
oktobrsko vino*

*Vino se najprej da
zemlji
da se zarastejo rane
v nebesih*

Potem se odprejo vrata:

*Dan v smrti
je oko
čigar vid je deden*

*Vidim
dijaki med senci
stiskajo
letni čas drame*

*in nič več
Razen tega da nosi gusle na sivi rami
bo govoril v težkem ritmu
pevec*

15. oktober 1853

*Globoko pogreznjeno
leto 1853*

Petnajsti oktober

*Rumenokljuna jesen je bila,
bedenje na ledini, brat*

*Ulili smo prvi top,
žareče kolo, čez katerega so se zlivali
znoj in solze
in kri,
kri krvi materinega mleka,
in začeli graditi delavsko naselje,
brusiti diamante
na pobočju XIX. stoletja*

*Tako si se zazorilo, mesto,
odprta rana spod oblaka
Rojstni dan topa in rojstni dan delavca
Naj bo ustreljeno po globini
mraka*

20. oktober 1908

20. oktober devetnajststoosmega,
četrtna pet popoldne
Pirotehnika,
točneje: oddelek z brzostrelnim topom,
točno tako
Prepisujem datum, čas in kraj,
prižgano razstrelivo, blisk,
isti hip eksplozijo, osvetljene kosti delavcev,
psovko Dragoljuba, Mileve, Nikola, Miloša, Lene,
Obrena, Kosta, Dostana, Petra...
Človeško meso, ki gori med tem, ko častniki pijejo čaj,
jok in stok na razvidu
volhkost v zemljankah
Vse to prepisujem znova
in znova na mestnih vratih
Edino pozaba je med nami in tistimi,
ki so nosili šrapnele
in s smodnikom težili svoj glad
in se dvakrat hkrati dvignili,
kakor je zapisano v knjigah:
moški za dva dinarja, ženske za dinar,
otroci za štiri groše
od 6 zjutraj do 10 zvečer

Vse, kar pa lahko povem o njih,
berem iz ožganin na kamnu

19. oktober 1915

Devetnajstega oktobra devetnajststopetnajstega
starce vprašajte ob kateri uri
avstroogrski ljudje z mrtvaškim vozom
preidejo Kameni most
napravijo vešala
slikajo se pri Krstu
Tako je Kragujevac padel na posnetku
in eno letalo je padlo v grob
med tifusarje

Trupla na zemlji odpirajo usta

14. oktober 1918

Stirinajsti oktober devetnajstoosemnajstega
Dan, lep kot zmrzlo čelo vojaka
Osvoboditelji stopajo v mesto
Prepevajo grobovom daleč od domov
Med vešali se kot na gugalnico
kobaca prebujen otrok,
da bi videl, koliko je še do svita,
in veter, veter z grobov slovaških upornikov
zadržuje visoko v zraku vrtnico

Slovani s kostmi utrjujejo domovanje
nad Šumaricami

Oktober vnovič — 1941

Stotnik Fidler, poveljnik Tretjega bataljona 749.
polka 717. pehotne divizije,
profesor, ravnatelj visoke šole
z Dunaja,
vstopi v kragujevško Gimnazijo
Namesto razrednice nosi zgubljeni odlikovanja s Kolubare
in Cera,
nosi kabinetni revolver
Poklic mu vелеva, da namesti svoje vojake v učilnice
(ne v vojašnicah, v svetlih učilnicah je treba poučevati
kako se naj ubija narod)
Zase pridrži knjižnico:
presenečen, od kod tukaj knjige v latinici,
nažene dijake, nažene profesorje
Skozi okno meče junaške ljudske pesmi
pljuje na Goetheja
Zdaj je sam ravnatelj zgodovine
Ne da se dvakrat prevarati
Če si je Bismarck zamišljal Srbijo kot ježa, iz katerega
štrlijo bajoneti,
mora biti zdaj bajonet globoko zarinjen v tega ježa
Na njegov znak bo zvonil šolski zvonec

Srbijo je treba poslati na glavni odmor

20. oktober 1941

1

*Strojnice uprte v mesto
Iz mesta ne more nihče
V mesto dobrodošel vsakdo*

*Vseeno, mlad ali star,
bolan, zdrav
Vse skozi rešeto*

*V hiši niti dečka,
niti kolikor je črnega za nohtom ne spregledajo*

*Še nikoli ni toliko moških
pustilo kruha na mizi
in odšlo po tuji poti,
niti se niso modri starci tako spotikali
ob svoje glave*

*Le kakšno zaroto snuje
človek — zver*

2

*Mar učenci Prve moške
sedmi razred, osmi razred
so ob uro ali kaj več
še ne vejo*

*Naj so tiho, naj pet grejo,
še ne vejo*

*Svetozar jim v misel pade
Kot rdeči praporščaki
v vrstah grejo
Mar zro v srbsko
vzhodno mejo,
še ne vejo*

*Mar kot Svetozar bi cesto
tudi oni sredi mesta
radi imeli,
ko umrejo,
še ne vejo*

*Ti učenci Prve moške
v višji razred v vrsti grejo*

*Tišina. Tišina, ob kateri pokajo opne bobničev,
ob kateri odpadajo lasje, se zgublja vid,
zaostaja ura
in se suši drevje*

*Niti stoka, ki bi ločil kruh in sol,
da bi predrl njeno skorjo
v tem popoldnevu pasjih repov,
v tem popoldnevu ukrivljenih zrcal*

*Le šuma diha,
Šumadija stresa sadovnjake:
okop Kragujevac
Vnovič*

*Za generalko je pripravljeno vse razen življenja
Major König na to računa kot matematik
Izbira pokrajino
Kot scenograf vstavlja Sonce ob zatonu
V ozadju mora biti v grozdju vonj po zrelem vinu
Hrastje, leske in koruza — povsem na drugi strani
v nasprotni svetlobi
Tudi narava se mu tako razpira
Lahko se reče, da je zadovoljen kot pes
Z gumijevko kaže fotografu:
tam kjer je gaber — grob*

*Merke naravnavajo na čelo strička Mata,
kot da je za to treba posebne spretnosti:*

*v strogem središču
v črnem krogu
on, puškar, kragujevški Viljem Tell,
najboljši strelec na Balkanu
s sinovoma:*

*Vojislav leva roka
Srbislav desna roka
Zvezani roki*

Strelec strelcem na merku:

*gledajo se v oči
S take bližine ni Mata nikoli streljal
Toda strelska pravila ta dan ne veljajo
Tega dne je človek prepelica
in trn*

*Streljajo. Streljajo
Izmed sto nabojev sto možnih življenj*

*Mata je spet prvi
Mata ne zna zgrešiti*

21. oktober 1941

1

21. oktober je, mama. Torek
V Topovskih šupah smo
Pišem ti
Sonce vzhaja ob 6 in 30
Vreme je lepo. Le kak oblak,
podoben regratu, je nad Erdoglijjo
in glasovi hripavi, neznani glasovi na poljanah
Spal nisem
Svit sem dočakal stoje
Vem, tudi ti si ga, stisnjena k oknu, sama
Zvezda Danica je šla skozi mojo glavo
Zadišala mi je nekako kot kutina z omare
Ne joči
Res ne joči, mama
Meni je dobro
Samo ne vem, kaj bi z rokami
Tebe bi rade objele
Seveda pred tovariši o tem molčim
Pod srajco so mi hladne sence,
toda hladno mi ni,
mama
Zbiti smo kot zemlja,
kot ruda, kot trava
Tudi profesorji so z nami
Kličejo nas, a nič ne sprašujejo
Vnaprej dajejo ocene iz lekcije, ki je nismo jemali
Govorijo, kot da so vpisani
v knjigah, iz katerih so predavali
Govorijo, kot da nas pripisujejo v te knjige
Kaže, da sem odličen,
mama
Nekaj se dogaja zunaj mojega razuma
Ko bi vsaj imel mezgo in kruh
in da bi prišel k tebi pred temi besedami
Toda če pismo ne prispe,
se ne jezi, mama
Rad te imam

Le en korak je med nama in nebom

2

Ali se lahko duša mesta spravi v tri lesenjače?

Inženir Belić računa:

vsaka lesenjača 40 metrov v dolžino,

12 metrov v širino

krat sedem ljudi na kvadratni meter!

To ni več račun.

Deset tisoč jih seštevaja svoja življenja,

Deset tisoč zaprtih vrat:

nihče ne vstopi,

nihče ne izstopi.

Hiše so okamnele pred tem računom.

3

Tukaj imaš din 2000

Naca pazi dobro na Zorana s trgovino naredi kakor moreš zemljiškoknjižni izpisek od hiše vzemi na občini lastnici daj še preostalih 30000 samo odobri stroške za prepis jaz bom morda odšel v smrt morda pa ne (...) če me najdeš me pokoplji na grobu sezidaj kapelo ali postavi velik spomenik Zoran naj konča osnovno šolo in 5. raz. gimnazije pa naj ostane v trgovini blago prodaj in denar shrani pa potem lahko delaš kolikor bo mogoče kasneje lahko v podaljšku kaj sezidaš za rento Poljubi Zorana pozdravi mojega očeta brate mamo Božo Zlato našo Ljubo Ružo Slavko Mišo Nado Slavkove otroke vse odjemalce z mano je Miljko Čeda Bušetić

Poljubim tebe in Zorana

Milovan A. Djusić, trgovec

21-X-1941

Kragujevac

Mali* naj bo stalno pri tebi dokler bo hotel Končno mu lahko predaš trgovino

Milovan Djusić (1911), preživel streljanje in kot borec XXI. srbske udarne divizije padel 3. januarja 1945. Sporočilo je last družine. Objavljeno je prvič.

* Vukoman Dramićanin.

4

*Odprejo vrata.
Točno 6 in 30 je. Sonce vzhaja,
kot da se s koreninami dviguje iz gozda.
Začenjajo nas klicati, mama.
Hodimo za soncem
po trije in trije,
povezani z vozli.
Nasproti Kragujevcu
na drugi strani sveta, mama,
na Aljaski, Polineziji,
na Havajih
sonce zahaja.
Sonce tone v morje kakor v moje oči
in ura je ravno toliko,
6 in 30 minut, mama,
le da je zvečer.*

*Tam se spat odpravljajo otroci,
tukaj na streljanje odhajajo otroci.
Tam je noč,
tukaj je noč sredi dneva.
Eni in drugi gredo počivat.
Gremo, mama.
Že streljajo.
Meni se grdo sanja, ali vam pišem.
Ne vem, smem mar imeti oči zasolzene.
Oči imam suhe.
Iz njih šele bo deževalo.
Pozdrav od mene!
Krogla na misel postavi mi piko.*

*Draga očka in mama,
zadnji pozdrav,
Ljubiša.*

5

Kosa in otroci jaz grem v smrt čist in nedolžen oprostite mi če sem v življenju koga užalil in bil do koga grob to pišem 5 minut pred streljanjem Vaš očka in dober mož kot tudi zet in vse drugo

Sava Stefanović,
puškar VTZ

6

Včeraj so me sprejeli v Partijo.
 V Partiji sem nekaj več kot eno noč.
 Tu sem na prvem partijskem sestanku ne
 več skrivno.
 Od orožja imam le srce.
 Mi skojevci vemo:
 komunist mora biti zanesljiv in zbran,
 prvi mora začeti.
 Zato najprej streljajte vame,
 da obračunamo.
 To je odprt partijski sestanek.
 Pod milim nebom;
 imam komaj devetnajst let:
 po eno leto na vsak merek v strelski vrsti.
 Dosti me je.
 Partizani bodo prišli po moj plašč.
 Spustili se bodo po Kosovski
 in očetu Micku rekli trikrat zdravo.
 A kam gre tvoja pot?
 Novica Milanović, livar,
 utegne vnesti v zapisnik
 Živela KPJ.
 Ne vidim ga več.
 Streljajo mi v očala,
 kakor da bi skoz naočnike videla boljši svet.
 Usta imam polna krvi.
 Nič zato.
 To smo že vzeli v prvem polletju.
 Kri jim pljuvam v obraz
 in listje pada:
 poročilo naj napiše, kdor preživi.
 Nada Naumović,
 za svoje tovariše le n a d a.

7

Naj borijo se do zmage,
 vsem vrstnikom reci, veter,
 reci, trava, lastovica,
 ki seliš se nam z drobovja
 Zdaj umiram ali oni,
 reci, Sonce, danes strto,
 z groba mojega golazen
 naj v grob dajo, naj jo strejo
 Naj borijo se do zmage,
 še ti, strašna doba, reci,
 da na Sodni Dan uzremo
 brez oči se

Omoži Milanko in daj moj delež očevine Otroci moji nepozabite očeta Gligorija
 Varujte Mico nepozabite očeta Zdaj Momčilo in ti Bato se zavzemita Vajin ostaja
 sin oče Gligorije ustreljen sem po pravici božji tu mate sto šezdeset dinarjev
 in Milka je odnesla 10.100 din. Milka ne pozabi Svojega Večnega tovariša Draga
 mama varuj mi sirotice

Gligorije Djordjević
 delavec VTZ

Otroci maščujte očeta

Stevan Vuleta
 delavec VTZ

9

*Nečak ob stricu, ob sosedu sosed
 ob nečaku ujec, svak ob zetu,
 prijatelj ob prijatelju, ob neznancu tovariš,
 oče ob sinu, ob bratu brat leži*

*Na uro tisoč ljudi
 Na uro tisoč ljudi*

*Trupla stopajo v trupla
 V mestu ni več niti vrvi
 Le z besedami, z vrvicami luči
 so še krik in šepetanja povezani*

*Na uro tisoč ljudi
 Na uro tisoč ljudi*

*A sedem ur krat na uro tisoč ljudi
 Ni več prostora za mrtve, zemlja*

Preko trupel teče deček
Spotika se
Mrtva roka ga pridrži, privzdigne
Steče dalje
Razliti možgani
Kri in koprive
Bose noge
Za zvezanim očetom teče
Nemec ga zavrača
Grozi mu z motnim očesom
Oče je zavodski mojster
S čela kolone se ozre
V naročje bi ga rad vzel
»Prosim, striček, pusti mojega očka«
»Ne tebe ne očka,« se po srbsko obregne Nemec
Nemec nima rad dolgočasnih otrok
Nemec nima rad otrok, ki namesto bonbona zahtevajo očeta
Nemec misli, kaj bi otroku oče
in kaj bi očetu otrok
Zato prime otroka za uho
Na kup trupel ga vrže kot punčko iz cunj
V mrtve usuje še en rafal
Ustreli otroka

Nihče ne ve, kako se piše otrok
Nihče ne ve, kako se piše oče
Med mrtvim očetom in mrtvim sinom
je Erdoglijski potok

11

*Zemljo ekonoma Ljuba preoravajo v grobišče
Ljuba Marković, upokojenec,
golo drevo v skupini ob poti,
čaka na vrsto
Gleda, kaj počnejo z njegovo zemljo
Prijatelje pospremlja vanjo
Ne verjame očem
Čaka na vrsto za grob na svoji njivi*

*»Glej svojega sina«, mu pravijo
»Sina ti vodijo«
Sin Srbobran, študent, maha z roko
Pozdravlja očeta na črni meji
V očetovo zemljo spušča nasmeh

»Mene namesto njega«, reče Ljubomir
»Ni mogoče,« reče Nemec. »Starcev ne potrebujemo.«
Niti groba nočejo zamenjati na njegovi njivi.*

*Ne more Srbobran
Ne more Srbobran med žive
Srbobran hoče Srbijo
Srbobran hoče braniti očetov grob*

12

Mira mojega srca in moje duše, poljubi otroke namesto mene. Otroci, ubogajte mamu in pazite nase. Zbogom za vedno. Poljublja vas vse Vaš očka Laza.

Lazar Pantelić,
profesor, ravnatelj Prve
moške realne gimnazije

Stotnik Fidler, poveljnik Tretjega pratežnega bataljona,
 profesor, ravnatelj visoke šole, z Dunaja,
 stotnik Teobald Wagner, namestnik okrožnega poveljnika,
 šolski nadzornik iz Altenburga,
 stotnik Albin Berner, pribočnik okrožnega poveljnika,
 učitelj iz Leipziga,
 podčastnik Max Rokstroh,
 profesor iz Dresdena,
 in neki ljotičevcevec na ič,
 Miloš,
 učitelj od nekod iz Srbije,
 znižujejo rede med mrtvimi otroki
 Sami nase se jezijo
 Niso zadovoljni s šolsko uro,
 s svojo pedagogiko
 Kakšna šolska ura je to, si mislijo
 Kakšni profesorji so za tako pomemben predmet
 oni, ki z neverjetno lahkoto predavajo o smrti,
 ko pa jih je izmed toliko odličnih dijakov
 ustreljenih samo tristo

Šolski nadzornik še enkrat preskuša znanje
 Dijaku, ki še diha, popravlja red
 Ustrelj mu v glavo

Kaj bo vpisal v razrednico
 Jojme

14

Ljubomira vodijo na streljanje
 Ljubomir se je rodil 15. februarja 1904
 Ljubomir se je rodil na dan Rdečega prapora
 Ljubomirov rojstni dan je Rdeči prapor
 Ljubomira zato vodijo na streljanje

Ljubomira vodijo na streljanje
 Ljubomiru hočejo odpreti prsi
 Ljubomiru hočejo iz prsi izdreti rdeči prapor
 Ljubomir je zavodski delavec
 Ljubomir trga vrv z rok
 Ljubomir useka Nemca po temnem čelu
 Ljubomir iztrga Nemcu orožje
 Ljubomir ranjen beži
 Ljubomir Jovanović odnese rdeči prapor v Prvo proletarsko

21. oktober 1944

21. oktober štiriinštiridesetega

Sobota

Dan, da obiščemo mrtve

Osem je. Jutro

Enak dan je, enaka ura

Tri leta, zgoščena

v njihov trzaj, ob tej uri

Dan, da obiščemo mrtve:

točno ob osmih svoboda kot lastni brat

odpira mrtvi dom,

vleče črn madež iz sovražnikove zenice

Nerojenemu daje glas

Gre na grob

v Šumarice kakor svoj k svojim

Od groba do groba se spreminja v zdravilne trave

Enak dan je, enaka ura

Vse, kar je moglo goreti, je zgorelo

Vse, kar ima kal, poganja iz pogorišča

Zmagovalci slavijo svobodo za dušni mir

Pade zadnji Nemec

Sedemnajsta udarna divizija gre naprej

Vsi, ki so padli za Kragujevac, pravijo, da jim nič ni

Tudi 113. strelska divizija Rdeče armade gre naprej

Ženske snemajo črne rute

S črnimi rutami previjajo borcem rane

Objemamo se

Še nas bolijo roke od objemanja

Videl sem vse in vidim svoj narod

Videl sem vse in vidim svoj narod

1

*Videl sem vse in vidim svoj narod
kako v eni roki drži knjigo
z drugo pa iz opisane preteklosti
jemlje najsvetlejše kakor pride neurje
in tako ima vse kar potrebuje
Vse kar je potrebno je vdihnil
Ničesar mu ne moreš vzeti
razen življenja*

2

*Življenje pa ni na enem kraju,
v eni materi, ubijani od ranega jutra do naslednje zore,
ni kraj, zaokrožen s kredo,
in v njem plinske celice, vešala na prepihu,
med Sušiškim in Erdoglijskim potokom krik
Krik niso razškrupljeni možgani na škornju
med tem, ko ubijalci prepevajo in odhajajo
Ubijalci ne vejo, da smrt misli,
da moj narod neguje smrt,
da se z njo brani
in da mu ničesar ne moreš vzeti
razen življenja*

Življenje pa ni na enem kraju

Prva šolska ura Branke Rankovićeve v osvobojenem Kragujevcu

*Ostareli dečki nosijo knjige:
spet vrišč med visokimi stebri
kot neopisan veter s Karpatov
Spet glasovi
Hrup
Ranljiv smeh*

Neme besede se uči prepolovljeni zbor

*Zapirajo se stopnišča stari zgradbi
Ne vem, je šolski zvonec, ali zvoni iz groba
dijaški kontrabas
Vzamem razrednico
V učilnico — vanjo vstopim, se mi zdi, skozi zid
Za kateder sedem kot v preteklost
Ne kličem imen
vso uro
Glavo skrivam med roke
in poslušam, poslušam vpitje*

*Končno so vsi tu
Tudi tisti, ki jih ni,
na svojih mestih
migljajo*

Moji fantje

Pozdravljam vas z rdeče tribune, moji fantje,
moji fantje z vedrimi čeli, nenavadno visoki,
z velikimi očmi, odprtimi kot prihodnost,
ki so videle naš Danes in ga opisovale
nad gladom pred usti premogokopov,
z lesenimi podplati, z bodečo žico
nad opno sneti, ki so videle kruh in opisovale
dimnike, naslonjene na nebo,
in skozi njih spravljale krik, upanje

Moji fantje, kot voda odtekljih obrazov
z gubami boli v nasmehu,
z rokami, s peskom, s škripcem, soncem, pilami,
s tovarštvom v rokah plamena
Pleme plamena,
pozdravljam te in držim za roke mehove,
vrstnike, ki vedno utegnejo razvneti ponos
in zanetiti požar

Moji fantje, mladeniči, so prhnili skozi krošnjo Evrope,
v eni noči prerasli vse, kar narava neguje leta
Nič drugega ni bilo treba, kot da ostanete, kjer ste se znašli,
in podložite ramena pod rodni kraj,
srce pod kolo,
kakor ste naredili enkrat za vselej
in spremenili sili smer,
zamenjali svoje življenje za častno besedo jutrišnjega dne

Moji fantje, rojeni, da preigrate
lastno usodo, glas obupanca, neljubezen,
da boste pred navijači za svobodo končno svoboda,
da se odprete kot spominčica na trdnjavnem obzidju
in kot žar ptice v višavi branite sonce,
vi, brusilci zvezdnega molka
Med tem, ko so mrakovi ostrili sekalce,
ste vi, moj dom, odprt
lastovkam z juga in dekletom s severa,
vi, krila bodočih nebotičnikov, vi, slike
na zastavah med tem, ko so peli vašim jurišem —
prišli iz svetlobe in se v svetlobo vrnili,
moji fantje
Moji fantje v kazenskem prostoru,
vse, kar ste smeli, ste tudi izvedli
Prosti strel za svobodo

Kragujevški pionirji pričakajo Tita pred spomenikom ustreljenim dijakom

*Starejši od sebe, srečnejši, ko s Šukovske in Bojovske konice
dohitevamo pomlad z grobovi. Grobovi — strelovodi! Ptice.*

*Dohitevamo pomlad, edini letni čas — v drevesu Šumaric raza,
v drevesu groba. Grobovi strelovodi našega obraza.*

*Dan uravnavamo po vas: sončne žarke, misli iz daljine,
srečujemo lasten nasmeh, o, grobovi, zemljepisi naše domovine!*

*Zdravo! Fantje iz Prve in Druge moške, vsi otroško sanjavi,
v istem grobu združeni vsak naj se na juriš za spomini spet odpravi.*

*Tristo golobov spustimo, proti toku vsake smrti letijo,
skoz vaše sne poletavajo, moč vam v zraku delijo.*

*Brušena srca imamo, dijaške bluže, nebesa, nove halje plave,
pred vami stojimo mirno: svoboda, mi in trave.*

*In modri hrasti, jeseni, bresti, trepetlike,
odeti z vetrom, so se razvejali v zmagovite like.*

*Stojimo tako lepi v ravnovesju z neskončnim vesoljem
in Kragujevac, rodni brat ognja, Titu odprt je kot širno polje.*

*Njemu odprto mesto,
vsa ljubezen in ljubezen, ki se iz smrti budi
Njemu so odprta vsa mesta,
vse reke, izviri,
hvaležnost planin
in stvarjenje sveta,
ljudje vsi.*

Ti si naša sreča — mi smo tvoja prihodnost, nada,
pravimo Titu preko grobov — a listje, listje pada.*

*Je to, kar se nagiba nad spominom časa, podoba listja morebiti,
ali je listje spomin sedmih tisočev srbskih bitij?*

*On z roko učitelja veter bolj vedro od sleherne misli odrine.
Nasmehne se. Se se nasmeh v Erdoglijskem potoku razliva.*

*V jasen dan tudi nam vpiše petice iz zgodovine,
namesto podpisa pa svetlo solzo v očesu zakriva.*

* Napis, s katerim so mladi Kragujevčani pričakali Tita, 2. oktobra 1978.

Svarilo

*Kdor je ubijal otroke,
nima pravice do svojih otrok
Ubil ga bo lasten otrok
Ta pa že ni ista kri:
kri roditelja
pa kri ubijalca*

Tito prižge večni plamen svobode v Šumaricah, 2. oktobra 1978

*Roka, ki prižge severnico, ko te zajame trda noč
in pomisliš, da nikjer ni poti v neurju;
roka, ki pokaže: tu koplji, nerjavečo rudo boš spoznal,
kako se sama pretaplja v tvojo podobo;
roka, ki se spusti na brezdomca in mu pokaže
dom, od vekomaj sezidan zanj;
roka, ki iz rok vseh jemlje brazgotine in tako
močnejše objema;
roka, ki je prva spustila v delavske roke zlate
ključe tovarn;
roka edina;
roka, katere pisava čitljivo povezuje narode;
roka, ki maha prihodnosti preko Velike Preteklosti;
roka, ki združuje šumariške goličave in človeške
sončne strani;
roka, ki vas pozdravlja, zlite v drevorede, moji
sanjavci, mrtvi bralci današnjega dneva —
ta roka vam je svobodo kot oblič položila na rane
in v vaših naročjih prižgala njen večni plamen,
da bo grel rodove.*

Modrice, zadržane na koži stoletja

*Modrice, zadržane na koži stoletja! Svoje mišice
smo naučili, da ljubkujejo, gradijo voljo, letališča, tovarniške stroje
s semenom upora na trgih, ko krmimo ptice
v nedeljskem popoldnevu pred prihodnostjo: vsak je na svojem.*

*Pospremljamo lastni dan v lep večer, lilija dehti
na žerjavih, nihče osramočen pred sabo ne zastaja:
ponižnost, glad, cape mraka — na klin smo obesili vsi.
Čisti smo pred vami in pred svojo dobo, ki nas obdaja.*

*Oprali smo nebo, ušesa gromu, preuredili snove,
v brazgotine, toplovode vgradili sončno energijo;
v nasprotju z naravo še preden se rodimo, rodimo sinove:
oni nas čakajo, vse to ponovijo in se znova rodijo.*

Potopis

*Prihajamo iz knjig, svetih krajev, misli, ki skozi teče marsikatera reka:
v Kragujevcu ustreljeni otroci popravljajo uro tega veka.*

*Poslušamo poročila: na zemljevidu dopolnjujejo imena tisti, ki so pali,
tiste, ki odhajajo po luč, po sebi bomo prepoznali.*

*Fotografiramo stok: glej, s slike se rdeči metulj pomladi odpravi
in vidimo, da se naša svetla kri šele na drugi strani sveta pojavi.*

*Oglodana ozvezdja smo obiskali, razbeljeni zrak, hiše, vodo:
v Srbiji ženske zanosijo z zemljo in do smrti nosijo svobodo.*

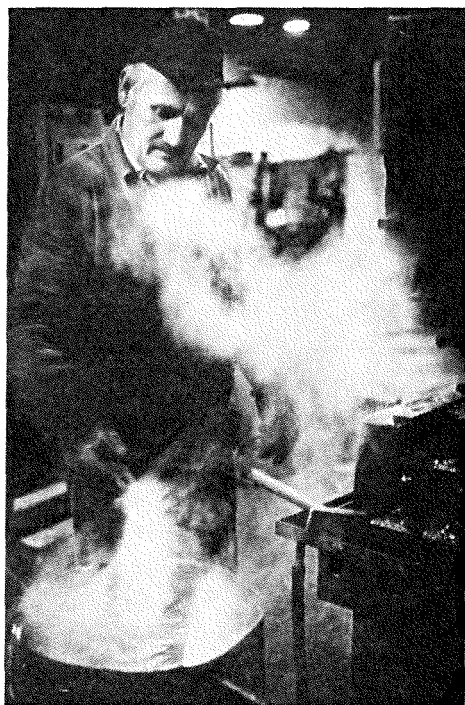
*Fotografiramo noč, potem zarjo, palo na kolena spred zamišljenega spomenika,
razvijemo film in glej: dan s podobo otroka kaže nam slika.*

*Sami sebe končno fotografiramo z lepo mislijo, da stojimo,
veselje je zgoščeno in glej: med sedmimi tisoči očetov živimo.*

*Dotikamo se njihovih čel, visoke plani, prek katere se mladež ni pognala,
visoko nad pomnjenjem so tudi zdaj nebesna znamenja obstala.*

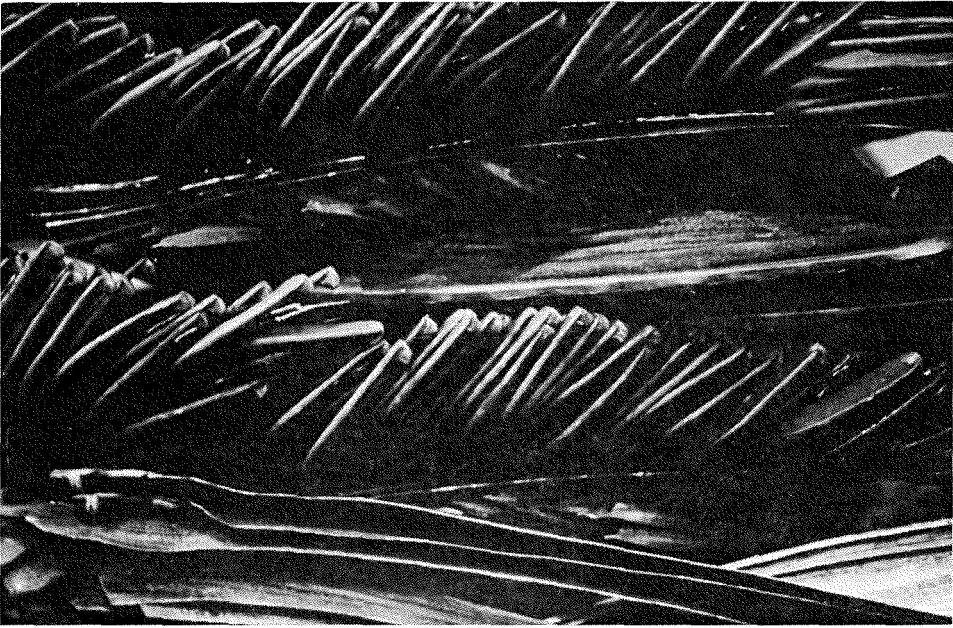
*O, spomini v višavah, otroci od vas za glavo višjo postavbo imajo.
Pozdrav šumaricam! Stoletja naj se po Kragujevcu ravnaajo!*

(Prevedel Andrej Arko)

Miško Kranjec,
Tovarna kos in srpov, Tržič 1983

Atentat na kulturo*

Miha Klinar (1922—1983)

Komaj nekaj dni prej, 30. julija 1934 — sta Komunistična in Socialistična stranka Francije sklenili sporazum o skupnem boju proti fašističnim organizacijam, organiziranju delavstva za ta boj in za obrambo demokratičnih svoboščin, za volilno reformo in razpust tedanjega parlamenta, predvsem pa za skupne demonstracije proti vojni nevarnosti in fašističnemu terorju v Nemčiji in Avstriji.¹

Tak je bil francoski zgled, kljub nasprotovanju Socialistične internacionale oziroma njegovega generalnega sekretarja Van der Veldeja. Zato pa je Van der Velde dosegel, da so 1. avgusta 1934 vodstva socialistov na Nizozemskem in v Španiji ter angleških laburistov odklonila ustanovitev enotne protifašistične in protivojne fronte s komunisti.²

Tudi tajna krajevna organizacija KPJ na Jesenicah je skušala jeseniško delavstvo opozoriti na temne oblake, ki se zbirajo nad človeštvom. V ta namen je Delavsko kulturnoizobraževalno društvo Enakost 3. avgusta 1934 priredilo prosvetni večer, že tretji v tem letu. Prvi prosvetni večer je bil 29. aprila, natančno dan po tem, ko so na pobudo komunistov ustavili delo v tovarni in tako izsilili podpis kolektivne pogodbe. Takrat je bil pri njih v gosteh slovenski pesnik Tone Seliškar. Bral je iz svojih del, med njimi tudi pesem Martinova peč, ki so mu jo navdahnile Jesenice:

*Skozi meglo, dež in sneg je zagorelo, kakor da bi se
tisoč bliskov strnilo v en sam ogenj.*

*Fabrika je zažarela,
plamen je objel svod
in žerjave na traverzah,*

* Odlomek iz Revolucionarne kronike jeseniškega delavstva (1929—1943), publicistične zapuščine Mihe Klinarja, katerega zadnje pismo — naslovljeno na uredništvo revije Borec — objavljamo v dodatku.

¹ Archiv der Gegenwart (v nadaljevanju: AdG) 1554 C.

² AdG 1558 A.

*pekoča luč se je zajedla v jeklarje,
ki so kakor prižgane plamenice
stali okoli peči vsi svetli in jasni
kot vojščaki sončnega sveta.*

*Peč gori.
Železo žari,
kri plamti
in mojster dviga roke: Odpri!
Tekoča lava se sprosti
in iz teme, ki je nastala za hip,
zapraskéče v zrak milijon kresnic.*

Pesnik Tone Seliškar je bil članom jeseniške Enakosti toliko bolj pri srcu, ker so 4. marca 1934 igrali njegovo dramo Kamnolom v režiji Alfonza Oblaka, ki je 29. aprila na pesnikovem recitacijskem večeru s Kristino Lotričevo in Andervaldovo recitiral nekaj njegovih pesmi. Večer so zaključili z recitacijskim zborom pesmi Toneta Čufarja Beseda fabriških težakov.

Tone Čufar — duša jeseniške Enakosti — je pesnil, pisal drame in povesti. Kot pisatelj, ki je zrasel iz delavskih vrst, je pisal o delavskem življenju, ki ga je poznal v vseh odtenkih. Z dramo Polom, ki so jo igrali konec maja 1934, je ošvrknil delavske »voditelje« Jeramovega, Johanovega in Vrankarjevega kova. Zato tolikšno sovražstvo in gonja proti njemu s Štukljevega vrha centrale Svobod. Toda on je kljub vsemu pesnil in pisal, študiral in predaval. Tudi na prosvetnem večeru 3. avgusta 1934, na katerem so se spomnili tistega žalostnega dne konec julija 1914, ko so črno-žolti cesarsko-kraljevi lepaki oznanjali splošno mobilizacijo in vojno proti Srbiji, je Tone Čufar predaval o tem in o fašizmu.

Le redki navzoči se ne spominjajo tistih dni, tistega nesrečnega 26. julija 1914. Že noč pred tistim dnevom jim ne bo nikoli izginila iz spomina. Na Jesenicah je divjal naliv, kakršnega ni bilo ne prej ne poslej. Hudourniki in potoki so narasli. V Mercu so se odpirali studenci in se spreminjali v potoke, kakršen je Jesenica ali hudournik Ukova. Vso noč od sobote 25. julija na nedeljo 26. julija 1914 je treskalo in lilo kot iz škafe. Bila je prava peklenska noč. Zjutraj so bila vsa pota preplavljena. Šele po zgodnjem poletnem svitu se je ujma unesla, potem so se oblaki začeli trgati. Proti sedmi uri zjutraj so le še poplavljeni pota spominjala na pošastno noč, potem pa se je vedno bolj vedrilo. Mostov na Ukovi ni bilo več. Voda v hudourniški strugi je bobnela kakor divja reka. Nato so se pojavili orožniki in občinski pisar. Lepili so črno-žolte lepake. Ti pa so v ljudeh zbudili še večji strah in zaskrbljenost kakor škoda, ki jo je mnogim povzročila nočna nevihta. Naznanjali so mobilizacijo. Natisnjeni so bili letniki moških, ki morajo pod orožje, kajti splošna mobilizacija je sledila teden kasneje. Pod orožje so morali vsi polki tretjega armadnega zbora; med njimi sta bila tudi 17. pehotni polk in 27. domobranski pehotni polk, ki sta rekrutirala moštvo skoro izključno iz dežele Kranjske. Pred temi lepaki so se zbirali ljudje. Ne samo moški. Tudi žene in otroci. Tako je bilo. Marsikdo sliši še v spominu otroški in ženski jok. Kot žive vidi občinske pisarje, ki so delili pozivnice. Zmedo, ki je nastala v tovarni, so odplaknile gostilne. Pili so, peli, nekateri vriskali, da bi prevpili nemoč, ki se jih je lotevala ob misli na odhod v vojsko, ki mu nisi mogel uteči. Tisto opoldne je v marsikateri družini kosilo ostalo nedotaknjeno. Tudi socialisti so med vpoklicanimi. Bo spregovorila

Internacionala? Bo razglasila generalno stavko? Bo ustavila vojno, po kateri diši Evropa že vrsto let?

V tovarni je bila zmeda. V vojsko so klicali celo stružilce in jih mobilizirali za vojaški arzenal v Pulju. Šele kasneje so se spomnili, da Kranjska industrijska družba KID dela tudi za vojsko in da potrebuje za to izurjene delavce. Toda takrat oblast ni dovoljevala izjem. Terjala je od tovarne, naj izplača predujme tistim, ki so morali v vojsko. Sledil je večer, kakršnega na Jesenicah še ni bilo. Marsikdo bi se rad pozabil v pijači. Pil je, rjovel, tulil, vriskal. Ko pa je prišel domov, je bil trezen in resen. Noč je bila brez sna. Človek ni vedel, ali bi molil ali preklinjal. Socialisti, ki so bili takrat med delavci v manjšini, so bili zmedeni:

*Trdno verjel si,
da so tvoji vodniki,
saj so prisegali
na delavsko čast,
pa so bili samo
lažniki, zvodniki,
izdali so mir
in proletariat.
Grob izkopali
so Internacionali,
kot da brat — delavec
ni več tvoj brat,
v črni slepoti
so na čelo ti vžgali
bratomorilski
Kajnov pečat.
In ti si korakal
pod generali — krvniki
v bitke in smrt
za gosposko oblast.
Krvavel si na Ceru,
krvavel si na Drini,
v gorah karpatskih
in v Soški dolini.
V strelskih si jarkih
umiral:
Tvoji koraki
kot bobni mrtvaški
so bobneli ob Soči,
so bobneli na Krasu,
bobneli doma so
in v daljni tujini.
Kje vse si korakal?
Kje vse si umiral?
Kamenje kraško
je v tvoji krvi cvetelo
in sneg
v zimah ruskih.
Cemu si korakal?*

*Za kaj si umiral?
Za kaj in za koga,
ujetnik na Ruskem
si z gnevom razmišljal
v Vjeckem močvirju,
v gozdovih sibirskih
in v srcu preklinjal
večni sirotnik brez domovine
vse domovine na svetu.*

*Doma pa so žene,
otroci in starci
ob delu in gladu
morali mreti.*

*Za koga?
Za koga?
te gnev je sežigal
in v žgočem sovraštvu
najraje ves svet bi zadavil.*

Med poslušalci Čufarjevega govora na tem prosvetnem večeru, posvečenem razmišljanju ob dvajseti obletnici začetka svetovne morije 1914—1918, so bili tudi starejši, ki so vse to doživljali. Govorniku samemu je bilo takrat devet, trinajst let. Spominja se lakote in spominja se španske, ki je morila otroke zadnje leto svetovne vojne. In spominja se otrok, ki so dolga vojna leta molili k bogu za vrnitev očetov, pa so podvomili o njem...

To je bil čas velikega delavskega upanja in velikega strahu vseh bogatih nasilnikov na svetu.

*V rdečem viharju
Evropa — roparska ptica
v strahu predsmrtnem
je vztrepetala.*

*Oktobrska bakla
je upanje rdeče
v srca vsem bednim,
teptanim, trpečim
na svetu prižgala.*

*Upori in stavke —
povsod si korakal
puntar sirotnik
s pestjo, stisnjeno v duši:*

*ustavil si stroje
v jeseniški dolini,
zahrumele so ulice
po miru in kruhu,
v Ljubljani,
v Zasavju
si se potisočeryl
in v Miljah
in v Trstu.*

V mornarski obleki
si v Boki
prapor upora razvil.
Pred ženami
z rdečo zastavo
si korakal v Ljubljani.
Vojak v Judenburgu
s svinčenkami križan si bil.
In v Muravu, v Radgoni
krvavel si pod streli.
Vrelci krvi
pa kot bakle ognjene
so nove plamene prižgali:
v Trbovljah si stavkal,
v Mežici in Črni,
v Idriji si živemu srebru
cinobrase žile zaprl,
v Mariboru na črte si tračnic
note koračnice rdeče zapisal
in zakorakal
po ulicah mesta ob Dravi.
Množic krvaveči protest
povsod si korakal:
republiki kmečki
si v Vinici
zvestobo prisegal
in v Šmihelu
in v Stopičah.
V ravnem Prekmurju
si zvezdo sovjetsko prižgal:
Čast delu
in delu oblast!
Povsod plamenel si
v rdečem uporu:
v Mariboru
gospodi po robu
si se postavil
vojak.

Vse to je v poslušalcih še vedno prisotno. Tone Vergelj, pomladitelj tajne komunistične organizacije na Jesenicah, je bil, na primer, rdeči gardist madžarske revolucionarne vojske. Drugi imajo za seboj rusko odisejado. Mnogih ni več. Bili so žrtve povojnega preganjanja. Morali so s trebuhom za kruhom in jih je danes največ v Merlbachu. Med vidnimi ustanovitelji komunistične stranke na Jesenicah in Javorniku so samo še takratni blagajnik strankine organizacije France Ravnik, glavni zaupnik delavstva pri KID, Janez Mlakar, še vedno aktivni član tajne organizacije, Tomaž Volf z Javornika, ki je svoj čas opravil vrsto ilegalnih poti čez mejo in skrbel za varen prehod visokih partijskih in sindikalnih funkcionarjev ter bil zaradi tega obsojen na osem mesecev težke ječe s postom in trdim ležiščem, a kljub temu še vedno rad vskoči, če ni mlajših moči za tvegano pot. Tu

so še drugi, v času legalnosti člani, danes (leta 1934) le še simpatizerji. O, takrat, pred dobrimi štirinajstimi leti, je bilo v železarskem revirju vse drugače, pa tudi drugod:

*K rdeči svobodi
bi narod hlapcev korakal,
k rdeči svobodi
korakal bi proletariat,
pa so ga krotili
vodniki-zvodniki
pri jaslih ministrskih
sluge pijavk.*

*Ti pa, sirotnik,
krvavel si pod streli:
na Zaloški cesti
vrtnica rdeča
med trni svinčenk
ti zacvetela je
na prsih uporniških.*

*V Trbovljah
razklali svobodo
so bajoneti,
v jeseniški dolini
ob ploščah oklopnega vlaka
se v žalost razbil je
uporniški rdeči vihar.*

*Jočite, žene,
jočite, matere,
bratje in sestre,
otroci in starci,
za vlakom krst črnih
z Zaloške ceste.*

*Vse lokomotive,
zatulite žalost,
žalost zatulite,
kovinske sirene,
nad črnimi krstami
rdeče svobode
zatulite žalost.* ■

Tudi priče tistih dni so med poslušalci Čufarjevega govora, s katerim se spominja svetovne morije 1914—1918, priče dveletnega rdečega upanja, po katerem je udarila nova srbska kraljeva oblast. Prav v tej dvorani — na novo leto 1921 — se je med predavanjem dr. Lemeža pojavil policijski oficial Stepišnik z orožniki in jim prebral odlok o prepovedi Komunistične stranke, orožniki pa so obstopili njenega kraljevega predsednika Štefana Weissa in zahtevali, naj gre z njimi v stanovanje. Tam je moral Weiss pobrati svoje stvari, potem pa so ga odpeljali na železniško postajo in ga zrinili v avstrijski vlak. Izgnali so ga na Koroško, češ da je Korošec in zato avstrijski državlján. Iskali so tudi Morettija. Toda ta se jim je izmaknil. Danes je med socialnimi demokrati in ga zato puste pri miru. Mnogi so bili žrtve nasilja:

*S kopiti, sirotnik,
so na tla te pobili,
v jeklene okove
so te vkovali.*
*Z biči
kot v bajki
Prometeju ptice
s kljuni železnimi
so ti hoteli
Prometejev ogenj
iz prsi izključvati.*
*V ječe si romal
med bajoneti,
v prisilna izgnanstva,
pregnanec med brati.*
*Umiral pod streli si
in v rabljevih zankah,
pod noži Orjune
in v mukah Glavnjače,
umiral si z ognjem
prometejskim v duši,
pa kakor Prometej
nisi mogel umreti.*

Noži fašistične Orjune so se skrhali ob delavskem odporu. Tudi sedanje nasilje se bo strlo, če se mu bo delavstvo enotno postavljalo po robu. Pred lastnimi člani se bo osmešili tisti člani Narodne strokovne zveze, ki so pred štirimi leti predlagali, naj bi delavci namesto prvega maja proslavljali 6. januar, dan vzpostavitve Živkovičeve (monarhofašistične) diktature, kot delavski praznik. Fašizem — ne take, ne drugačne vrste — ne bo mogel nikoli pognati korenin med slovenskim delavstvom! Toda to še ne pomeni, da fašizem ne more zaslužniti delavstva. Treba se je ozreti samo onstran meja — v Italijo, kjer vlada Mussolinijev fašizem, ki ne zaslužnjuje samo delavstva, marveč se je zaklel tudi proti slovenskemu in hrvatskemu narodu v Primorju in Istri, ali v Avstrijo, kjer je klerofašistični režim zadušil februarско vstajo avstrijskega delavstva. Med poslušalci je še ena žrtev zadušene vstaje, najmlajši od bratov Piecka, ki so se zatekli konec februarja na Jesenice k Albinu in Julki Pibernik. Starejša sta že zapustila Jugoslavijo, najmlajši je še vedno tu. Še več pa je tu ubežnikov iz Mussolinijeve Italije — Slovencev. Med njimi je tudi krojač Sedej, sedaj član tajne organizacije KP na Jesenicah. Poleg nje sedita pribežnika iz Nemčije Štefi in Fritz Lehmann poleg Franja Slavka Federla, sina Lehmannove iz prvega zakona. Svoje zatočišče so našli med zavednimi delavci, medtem ko so se k režimskim zatekli poraženi avstrijski hitlerjanski pučisti, ki so že kak teden v sokolskem domu na Javorniku.

O vseh teh treh fašizmih govori Tone Čufar. Z recitacijami, delavskimi pesmimi in koncertiranjem kovinarske godbe izzveneva prosvetni večer ob dvajsetletnici začetka svetovne morije kot demonstracija proti vojni ter proti fašizmu vseh vrst. Zaključijo ga z zbornó recitacijo Železobeton, ki jo je Tone Čufar napisal že pomladi 1932. in jo objavil pred nedavnim v 5—6. številki revije Mladi plamen.³

³ Miha Klinar, Pripovedovali so mi, rokopisni zapisi pogovorov z jeseniškimi revolucionarji.

Toda z večerom pogovor o fašizmu še ni bil končan. Čufar je v govoru omenjal Hitlerjevo nasilje nad nemškim delavstvom in Hitlerjev atentat na nemško in svetovno kulturo. Po večeru se je v manjši družbi, v kateri sta bila Štefi in Fritz Lehmann, nadaljeval dolg pogovor o tem. Pravzaprav sta v glavnem govorila Lehmannova, ki sta šele junija pribežala iz Nemčije. Maja je bil Fritz Lehmann še zaprt v Moabitu. Poslušalci se najbolj čudijo njegovi slovenščini, saj je pravi Nemec. Toda naučil se je je že v dvajsetih letih iz ljubezni do svoje žene Štefi. Sicer pa je pravi poliglot: poleg materinske nemščine govori tudi francosko, italijansko in angleško. Sam piše pesmi. V nemščini, seveda! Vendar je še 11. aprila 1934 za rešetkami Moabita napisal pesem Ženi in v njej zapisal tudi dve slovenski besedi: ljubo sonce. Tako je kdaj pa kdaj imenoval svojo ženo. Pravzaprav je bila to prva pesem, ki jo je zapisal v svoj »moabitski« zvezek:

*Naj ti bodo
tile listi,
LJUBO SONCE,
žarki čisti
v težkih dnevih,
polnih zlobe,
ko iz ječe
hrepenenje
nosi upe
skoz trpljenje
in rešetke
in tegobe.*

*Ječ zidovje
se v minulo,
draga, bo nekoč
sesulo.*

*Ne, ne stre me
kamen ječe!
Prežareva me
svetloba
in ljubezen
in zvestoba,
svetli upi
daljne sreče.*

*Ti mi daješ
moč v trpljenju,
da ne klonem
pred nasiljem.
O, še vodi pot
k življenju,
žena, s tabo
k rdečim ciljem.*

Tak človek je Fritz Lehmann. Človek in pesnik, ki pripoveduje krogu jeseniških delavcev, med katerimi je tudi delavski pesnik in pisatelj Tone Čufar, o nacističnem atentatu na nemško znanost in kulturo. Ta atentat se je začel že februarja

lani (1933), ko so nacisti zahtevali izstop nemškega, po vsem kulturnem svetu znanega pisatelja Heinricha Manna iz nemške Akademije znanosti in umetnosti ter prepovedali vrsto kulturnih in umetniških revij in publikacij. Aretacije nekaterih književnikov in umetnikov, med njimi Karla von Ossietzkega, so prisilile mnoge največje in ugledne nemške pisatelje in umetnike, da so pobegnili iz Nemčije. Sledil je napad na »črnsko muziko« v nemškem radiu, pa 14. marca 1933 napad na nemško gledališče, s katerim je nemški tisk objavil spremembo v vodstvih nekaterih gledaliških hiš, hkrati pa napovedal tudi nove spremembe, do katerih je potem kmalu prišlo.⁴ Prvega aprila 1933 so s tako imenovano arijsko klavzulo zahtevali odstranitev Judov in marksistov iz filma, gledališča in drugih umetniških ustanov ter iz založništva in tiska.⁵ Prva posledica te klavzule sta bili prepovedi koncertov Bruna Walterja in Klempererja. To je vzburilo kulturne kroge v tujini, toda nacistična oblast se ni zmenila za to ogorčenje kulturnega sveta. Vodja nacističnega Kampfbund für deutsche Kultur in komisar v pruskem ministrstvu za kulturo Hinkel je predstavnikom tujega tiska izjavil, da omenjenih koncertov ni prepovedala NSDAP, pač pa koncertna direkcija, ker ji »NSDAP ni mogla zagotoviti redarjev za obrambo dvorane«. Tudi zadevo v zvezi z odstavitvijo svetovno znane filmskega in gledališkega režiserja Maxa Reinhardta oziroma Goldmanna, kakor ga je imenoval Hinkel, je »pojasnil«, da ta svetovno znani režiser »že sedem mesecev ni v vodstvu berlinskega gledališča«, to pa »tudi sedaj ni sklenilo z njim nove pogodbe«. Naposled je seveda Hinkel »obžaloval, ker je prišlo do napadov na Klempererja in Bruna Welsa s strani nemškega ljudstva«, obenem pa zatrjeval, da kljub temu »inozemski umetniki lahko sleherni hip računajo na gostoljubje v Nemčiji, kolikor ne delujejo proti interesom nemškega ljudstva«.⁶

»Izrinjanje Judov« iz nemške umetniške ustvarjalnosti je Hinkel upravičeval s pripombo, da so »v minulih štirinajstih letih povzročili persiflažo pranemških mojstrov«, kakršni so Richard Wagner, Brahms, Beethoven, Bach, Schiller, Göthe, Kant. Dejal je, da so »judovski intelektualci s svojo prevlado pripeljali Nemčijo do tega, da Nemci na kulturnopolitičnem področju niso imeli več domovinske pravice«. Kljub temu pa je zatrjeval, da je »samo po sebi razumljivo, da morajo svobodno ustvarjajoči judovski umetniki imeti možnost delovanja, kolikor se podrejujejo dolžnostim nove države«. Tej pa se, seveda pravi Fritz Lehmann, ne bodo mogli nikoli prilagoditi, saj so danes v Nemčiji izločeni že vsi Judje ne samo iz kulturnega, marveč iz sleherne druge dejavnosti. Hinkel se je verjetno zavedal, da postaja s takimi izjavami v očeh inozemskih novinarjev smešen in da njegovih izjav o še mogočem ustvarjanju judovskih umetnikov ne jemljejo resno. Zato je začel te novinarje napadalno opominjati, naj se spomnijo, »kakšno zlo so napravili Nemčiji Alfred Kerr, Emil Ludwig-Cohn, Lion Feuchtwanger in podobni literatje«, kakor da je zlo slava, ki so jo omenjeni skupaj z drugimi nemškimi pisatelji, Thomasom in Heinrichom Mannom, priborili veljavi sodobne nemške književnosti v Evropi in po vsem svetu. Na takih majavih tleh je Hinkel začel razlagati »nove« poglede na književnost v Nemčiji, na književnost in na umetnost nasploh, in zagotavljal, da »NSDAP ne zahteva, da bi bili umetniki brez pridržka zaznamovani z žigom nacistične stranke, a se veseli umetnikov, kakršni so Furtwängler, Schillings, Muck in Straus, ki so zastavili svojo umetniško osebnost za nemško stvar.«⁷

⁴ AdG 741 B.

⁵ AdG 771.

⁶ AdG 777 G.

⁷ AdG 777 G.

Tako je bila Hinklova epizoda z inozemskimi novinarji februarja 1933. Potem je, na primer, tudi Hitler sam 6. aprila 1933 v zvezi z »izrinjanjem tujerodnih intelektualcev« izpovedal svojo »rasistično modrost«. Pred zastopniki združenja nemških zdravnikov, ki naj bi izvajali »arijsko klavzulo«, je dokazoval potrebnost ukrepov proti Judom: »Ko bi prepustili večji delež (v znanosti in umetnosti) tujerodcem, bi to pomenilo priznanje duhovne premoči drugih ras nad nemškim duhom.«⁸ Zato je »treba rasno očiščevalno delo v Nemčiji temeljito pripraviti«. Kaj se za temi Hitlerjevimi besedami skriva ni mogel še nihče jasno slutiti.

Nekaj dni kasneje — 11. aprila 1933 — je »nacistične poglede na umetnost« razložil Hitlerjev propagandni minister Goebbels v odprtem pismu nemškemu komponistu in dirigentu Furtwänglerju in med drugim zapisal, da »umetnost v absolutnem smislu, kakršno pozna liberalna demokracija, v Nemčiji nima več pravice do obstoja«:

— Umetnost ne sme biti samo dobra, marveč tudi zavestno odgovorna, blizka ljudstvu in bojevita. Bilo bi priporočljivo protestirati proti eksperimentiranju, v katerem se je nekaj časa razvijalo umetniško ustvarjanje v Nemčiji pod vplivom le-tega in tujerasnih elementov.

— Temu eksperimentiranju so podlegli tudi germanski zastopniki.

— To je dokaz, kako daleč je že prodrla ta nevarnost.

Goebbels se je zavzemal za »resnično nemške umetnike, ki so morali v preteklosti največkrat sploh molčati«, dokler jim niso novi oblastniki v Nemčiji s tako imenovano arijsko klavzulo odprli poti v javnost. V pismu Furtwänglerju seveda ni zapisal, da bežijo iz Nemčije tudi pisatelji in glasbeniki čistega arijskega porekla in svetovno znana umetniška imena, pač pa se je oprl v celoti na Furtwänglerja, ki je sam rekel, da »mora biti umetnik graditeljski ustvarjalec, in ne po pravici preganjani izkoreninjenec, razkrojevalec, destruktivni poplitvenec, zvečine samo tehnični poznavalec umetnosti.«⁹ Da bi Goebbels veljal za pospeševalca »resnično nemške umetnosti«, je v okviru svojega propagandnega ministrstva razpisal »nacionalno nagrado« v višini 12 000 RM za »najboljšo, leta 1933 napisano nemško knjigo« in prav tako nagrado »za najboljši, leta 1933 posneti nemški film.«¹⁰

Vsa ta predhodna dejanja pri atentatu na nemško in svetovno kulturo pa so presegli, za kulturni svet popolnoma nepričakovani dogodki, do katerih je prišlo 10. maja 1933 v Berlinu in potem po vsej Nemčiji. Ta dan je minister za kulturo pruske deželne vlade Rust napadel nemške univerze, češ da prepočasi izvajajo »arijsko klavzulo« pri odstranjevanju Judov in marksistov med univerzitetnimi profesorji. Ti niso skrbeli za »nemško« vzgojo: »Visoka šola ni samo kraj za raziskovanje, marveč tudi kraj za vzgojo,« je dopovedoval profesorjem in študentom na berlinski univerzi. »Mladina je korakala, profesorji pa niso korakali pred njo,« je rekel, da bi mu mladina ploskala. Profesorji so ustvarili »visokošolski problem«. Zato bodo z univerz odstranili vse, kar »ne bo našlo poti k nacionalni Nemčiji«. »Nemška mladina se ne bo pustila voditi tujerodnim profesorjem. Zato je odstranitev nearijskih profesorjev upravičena, saj so bili povezani z nasilno marksistično oblastjo zadnjih štirinajst let,« je izenačil vse predhitlerjevske režime, ker se niso »od judovskega vodstva nikoli ločili«. Za Rusta je bila Nemčija od leta 1918 dalje »pod tujo oblastjo«. Doživeli smo tujo oblast, zato je bila naša nemška dolžnost, da smo jo odstranili.

⁸ AdG 777 G, drugi odstavek.

⁹ AdG 785 M.

¹⁰ AdG 814 G.

Tako so 10. maja 1933 v Nemčiji odstranili z berlinske univerze profesorje Bonna, Chaiesa, Kohna, Birnbauma, znanega marksista Nordna in Bergmanna, s kölnske profesorje Kelsna, Schmalenbacha, Honnigsheima in Braunfelda, z bre-slauske profesorja Cohna, s frankfurtske profesorje Tilliga, Anschütza, Sinzheimerja, Löweja in Hellerja, s kielske profesorja Kantorowitscha, s hallske profesorje Dehna, Kitzingerja in Hertza in s königsberške profesorja Feilerja. Profesorji berlinske univerze, nobelovca Haber in James Frank ter Sprang, so se solidarizirali z odpuščenimi profesorji in sami odstopili. Usoda se je najbolj poigrala s tajnim svetnikom in univerzitetnim profesorjem judovskega porekla dr. Fritzom Haberjem, pri katerem je Hitlerjev režim hotel napraviti »izjemo zaradi izrednih Haberjevih zaslug« med vojno 1914–1918. Brez njega bi se namreč cesarska Nemčija bila morala vdati antanti že leta 1915, saj jo je antantna blokada odrezala od uvoza čilskega solitra, nepogrešljive surovine za izdelavo smodnika. Profesor Haber je iznašel metodo pridobivanja dušika iz zraka, s tem pa omogočil sintetično pridobivanje amoniaka. Tako medvojni cesarski Nemčiji ni bilo treba uvažati čilskega solitra in je lahko še tri leta nadaljevala množično prelivanje krvi. Res je, da je to metodo s pridom uporabljala tudi industrija umetnih gnojil, za katera po vojni ni bilo več treba uvažati naravnega čilskega solitra. Toda to ni bil njegov prvotni namen. Nemčiji je profesor dr. Haber tako leta 1915 omogočil neomejeno izdelavo streliva, poleg tega pa se je »odlikoval« v svetovni moriji tudi pri organiziranju vojskovanja s plinom in pri proizvodnji plinskih bojnih sredstev, torej pri proizvodnji strupenega plina. Na to so učenjaki seveda »pozabili« in mu leta 1918 podelili Nobelovo nagrado za znanost. Tudi po vojni je vse do 10. maja 1933 služil kot tajni svetnik pri nadaljnjem razvijanju »plinskih bojnih sredstev«, ki jih je Nemčija tajno izdelovala, čeprav jih bo nekoč uporabila v prvi vrsti za »dokončno rešitev judovskega vprašanja«, česar pa zaenkrat ne more še nihče slutiti. »Zasluge«, ki so leta 1915 omogočile Nemčiji nadaljevanje svetovne morije, je spoštoval tudi Hitler in pri Haberju izjemno spregledal »arijsko klavzulo«. Nacisti so mu zamerili samo »samovoljo pri izbiri asistentov, ki so mu jih hoteli vsiliti, a jih je odklonil in 10. maja 1933 odstopil.

»To je manjše zlo, kakor ne pripuščati mlade nemške generacije k Haberjevemu raziskovalnemu delu«, se je ob tem odstopu izrazil pruski prosvetni minister Rust. Nič zato, če Nemčija izgubi »narijske« učenjake, med katerimi je bil tudi Einstein.¹¹ Nacisti teh izgub niso obžalovali, marveč so pozivali nemške študente k bojkotu proti »narijskim profesorjem« in jih tudi tako odstavljali.

Poleg tega so nacistični oblastniki 10. maja 1933 črtali vrsto nemških pesnikov in pisateljev s Pruske akademije pesnikov. Poleg že februarja 1933 izključenih (Heinrich Mann itd.) so na ta dan izključili avtorja romana Berlin Alfreda Döblina, pesnico Riccardo Huch, romanopisca Ludwiga Fuldo, pesnika in pisatelja Georga Kaiserja, Bernharda Kellermanna, Thomasa Manna, Reneja Schikelleja, Fritz v. Unruha, Jakoba Wassermanna in Franza Werfla. Na njihova mesta so postavili nacistične »zvezde« Wernerja Beumelburga, Petra Dörflerja, Hansa Grimma, Hansa Jobsta (ta je postal svetovno »znan« po stavku iz neke svoje »drame«: Kadar slišim besedo kultura, sežem po revolverju), Kolbenmeyerja, Böriesa v. Münchausa, Schaefferja in Emila Strausa. Poleg tega so ustanovili tudi nacistično Zvezo za zaščito nemških pisateljev s častnim predsednikom dr. Bloemom in predsedniki Götzom, Ottom Stoffregnom in Hansom Richterjem.¹²

¹¹ AdG §28 J, §29.

¹² AdG §29.

Toda to še ni bilo vse, kar se je zgodilo v Nemčiji 10. maja 1933. Na ta dan so namreč zagorele tiste »inkvizicijske grmade«, ki jih je omenjal tudi Tone Čufar v svojem govoru na prosvetnem večeru jeseniške Enakosti. Že prej so v vseh knjižnicah v Nemčiji izvajali »čistko« in izločali knjige po seznamu, ki ga je pripravilo Goebbelsovo propagandno ministrstvo. S polic so morale knjige — leposlovne in marksistične — avtorjev Maxa Adlerja, Augusta Bebla, Lenina, Hilferdinga, Karla Liebknechta, Karla Marxa, Walterja Rathenaua, Huga Kreussa, Maxa Broda, Liona Feuchtwangerja, Egona Ervina Kische, Heinricha Manna, Thomasa Manna, Klause Manna, Remarqu (avtorja znanega protivojnega romana Na zahodu nič novega), Alfreda Schirokauerja, znanega zdravnika in humanista, delujočega med črnci v Afriki, Arthurja Schnitzlerja, Richarda Beera, revolucionarnega pesnika Ernsta Tollerja, Kurta Tucholskega, Arnolda Zweiga, Stephana Zweiga, Otta Bauerja, Karla Tschuppika, ameriškega socialnega pisatelja Uptona Sinclairja, francoskega pisatelja svetovno znanega romana Ogenj Henrija Barbussa, voditelja socialistične internacionale Van der Veldeja, Stalina, grofa Coudenhove-Kalergija, Berthe von Suttner, F. W. Foersterja, tem pa so dodali še petintridesetletnega pesnika, pisatelja in dramatika, ustanovitelja proletarskega epskega gledališča (in osebnega znanca Fritza in Štefi Lehmann) Bertholta Brechta, berlinskega kabaretnega pesnika Waltherja Mehringa in še in še. Dne 10. maja 1933 so knjige teh avtorjev znesli v Berlinu in po vsej Nemčiji na grmade in jih sežgali. In prav pred temi grmadami, ki so jih prižgali rjavi nacistični inkvizitorji, se je zgrozila vsa kulturna Evropa in z njo ves kulturni svet.

Z Bertholtom Brechtom se je Fritz Lehmann seznanil popolnoma po naključju kot ranjenec leta 1918. V njegovem imenu je pisal pismo Štefi Federlovi v breginjsko Borjano. V Berlinu pa se je Štefi seznanila z Brechtom osebno. Zgodaj spomladi 1934 sta ilegalno dobila nekatere Brechtove pesmi. Dve je Fritz stenografsko prepisal (Einheitsfrontlied in Sklawe, wer wird dich befreien) in ju skril v ovitek zvezka, ki ga je vzel ob aretaciji aprila 1934 s seboj v Moabit in ga tudi prinesel iz njega. Še zdaj sta stenografirani Brechtovi pesmi za platnicami tega, zdaj z Lehmannovi moabitskimi pesmimi popisanega zvezka.¹³

Ko so 10. maja 1933 gorele na grmadah v Nemčiji knjige nemških in drugih pisateljev in se je ob teh grmadah ustanavljal Arbeitsfront, nacistični sindikat za zasužnjevanje nemškega delavskega razreda, niso samo berlinski univerzitetni profesorji doživljali nacističnega oštevanja, pač pa je tudi reichovski minister za notranje zadeve Frick dajal ostra navodila ministrom za kulturo takratnih deželnih vlad, ki jih danes v Reichu, upravno razdeljenem v gaue, ni več.

Frick je zahteval »temeljito spremembo šolstva«. Šole naj prenehajo vzgajati mlade ljudi v »svobodno misleče individualiste«, vzgajajo naj jih v »politične ljudi, ki bodo brez ugovora zaupali führerju Adolfu Hitlerju in izvrševali njegove ukaze«. »Ljudstvo in očetnjava« naj bi bil glavni predmet šolskega pouka, pri katerem je treba učence opozarjati, da so »pred Nemčijo naloge, ki jih bo treba izpeljati družno s temeljnimi nordijskimi germanskimi narodi«, ki bi jih Hitler rad pridobil, da bi šli skupaj z njim in pod njegovim vodstvom po njegovi poti. Pri zgodovini naj bi obravnavali predvsem zadnji dve desetletji in nenehno poudarjali, da Nemčija ni bila vojaško premagana in da so jo do sramotne in krivične versajske pogodbe pripravile judovsko-marksistične sile. Posebno pozornost je treba posvečati nauku o rasah, s poudarkom na tem, da je »nordijska rasa zaradi svojih

¹³ Rokopis pesmi Fritza Lehmannova Moabit, ki ga je po smrti Štefi Lehmannove leta 1965 hranil Miha Klinar.

telesnih in duševnih zmožnosti visoko nad drugimi rasami«. Zato je »po naravnih zakonitostih določena za voditeljsko raso«. Telesni vzgoji bo treba posvečati mnogo več pozornosti. Nemčija potrebuje močno, krepko in nadčloveških naporov zmožno mladino, nadaljevalko tradicij »ljudstva vojakov«. Dolžnost šole je zato vzgajati ljudi, ki bodo čutili »vojaško službo kot najbolj plemenito in častno dolžnost.«

Goebbels je izrabil 10. maj 1933 za utrjevanje »čiste nemške kulture« na sestanku, ki ga je sklical za vodilno osebje nemških gledališč. Zopet je napadel »brezrazumje ustvarjajočih umetnikov«. »Med tem brezrazumjem umetnikov in naglim prodornim napredkom oblastno in duhovno političnega razvoja je nastala praznina. Medtem ko se v življenju odigrava velika ljudska drama (resnični umetniki so videli v njej nemško in evropsko tragedijo, ki je bila za Goebbelsa seveda praznina), se gre nemško gledališče eksperimentiranje in individualizem, ki ga je vrgel na oder kakršenkoli za kompleksom utesenjenosti bolehajoč človek«, je Goebbels bral levite gledališčnikom in jih opozarjal, da »umetnost ni zaradi umetnikov«. ¹⁴

Nacisti so potrebovali nacistično, politično »umetnost«. Maxa Liebermanna so izključili iz nemške akademije znanosti in umetnosti samo zato, ker je izjavil, da take umetnosti ne pozna: »Umetnost nima nič skupnega s politiko in raso.« ¹⁵

Dne 17. maja 1933 je nemško knjigarniško društvo Börseverein Deutscher Buchhändler označilo za »nenemške« tele pisatelje: Emila Ludwiga, Heinricha Manna, E. M. Remarquaa, Ernsta Glaeserja, Liona Feuchtwangerja, Alfreda Kerra, Arthurja Hollitscherja, Egona Ervina Kische, Ernsta Ottwalda, Theodorja Plivierja (ki je po vojni zaslovel s svojo trilogijo Moskva, Stalingrad, Berlin), Kurta Tucholskega in Arnolda Zweiga. Poleg tega seznama je objavilo še listo »nezaželenih avtorjev«, ki naj jih knjigarne odstranijo s svojih polic. ¹⁶ Osem dni kasneje je Goebbelsovo ministrstvo sporočilo, da so sedanje »črne liste« prepovedanih avtorjev in knjig samo začasne, kar pa ni pomenilo, da bodo knjigarne smele prodajati knjige prepovedanih avtorjev ali da jih bodo izposojale knjižnice. Ne, Goebbels je samo uporabil napačen izraz, ker je najbrž hotel s tem sporočilom obvestiti javnost, da črne liste niso dokončne in da bo nanje prišel še marsikateri nemški in nenemški avtor. ¹⁷

Dne 27. maja 1933 je v Dubrovniku v Jugoslaviji zasedal kongres PEN kluba. Francoska, belgijska in poljska delegacija so obsodile nasilje v Nemčiji, kar je povzročilo protest »uradne« nemške delegacije. Druge delegacije so skušale vplivati pomirjevalno in so dosegle sklep, da o notranjepolitičnih dogodkih na književniškem kongresu ne bodo razpravljali. Kot gostje na kongresu so bili tudi nekateri nemški emigrantski pisatelji. Ko je predsednik PEN kluba Wells dal besedo nemškima emigrantoma Ernstu Tollerju in Schalomu Aschu, ki sta spregovorila o preganjanju v Nemčiji in Goebbelsovem atentatu na nemško in svetovno kulturo, so nacistični pisatelji iz protesta zapustili kongres. Z njimi sta se solidarizirali tudi avstrijska in nizozemska delegacija. ¹⁸ Kljub temu da se je zaradi tega kongres PEN kluba v Dubrovniku razbil, je kulturni svet pozdravil izjave o nacističnem barbarstvu nad ljudmi in kulturo. Nacizem je začel dobivati zausšnice od pomembnih kulturnih avtoritet. Ko so nacistični glasbeniki povabili na festival v Bayreuthu maestra Toscaninija, je povabilo odklonil z izjavo, da je v njem »še vedno toliko

¹⁴ AdG 830.

¹⁵ AdG 830.

¹⁶ AdG 843 B.

¹⁷ AdG 857 B.

¹⁸ AdG 859 E.

čuta, da kot umetnik in človek na takih prireditvah, ki bi ranile ta njegov čut, ne more sodelovati«. To je bila klofuta Furtwänglerju, ki je kot umetnik na ta čut pozabil,¹⁹ ali pa ga je prodal za položaj prvega državnega kapelmojstra v Berlinu, na katerega so ga nacisti 23. junija 1933, štirinajst dni po Toscaninijevi zavrnitvi vabila, postavili skupaj z novimi državnimi kapelmojstri Leom Blechom, Erichom Kleiberjem in Robertom Heggerjem, ki je do tega imenovanja dirigiral na Dunaju.²⁰

Nacisti so nadaljevali svojo »kulturno« politiko. Ustanovili so nadzorno komisijo za koncertno življenje (Kommission zu Heberwachung des Konzertlebens), v kateri so bili Wilhelm Furtwängler, Max von Schillings, Wilhelm Backhaus in Georg Kuhlentkamp. Komisija naj bi nadzorovala programe vseh koncertnih hiš v Nemčiji.²¹ Izdali so poseben državni zakon za glasbene založbe²², ustanovili so Začasno filmsko zbornico za poenotenje nemškega filma²³ s sedežem v Berlinu in začasno gledališko zbornico, ki je združila državna gledališča in jim ukazala »enotno gojenje nemškega nacionalnega gledališča.«²⁴ Obe zbornici sta bili seveda podrejeni Goebbelsovemu ministrstvu. Dne 21. avgusta 1933 je zasedala Bojna zveza za nemško kulturo in sklenila, da je treba »vse, ki so krivi za razkroj nemške umetnosti (pojmovane nacistično), takoj odstraniti«, ter napovedala, da bo »država vse in vsakogar, ki bi ustvarjal proti duševnemu občutju in bistvu nemškega človeka, ovirala in onemogočila.«²⁵ Dne 1. septembra 1933 pa je na nacističnem kongresu spregovoril o kulturi tudi Hitler. Deževalo so besede »danost različnih rasnih substanc« in želje, da bi bila nemška kultura »odsev tiste rase, ki je s heroizmom in svojimi notranjimi lastnostmi ustvaril konglomerat nemškega ljudstva« in ki mora v prihodnosti zopet prevladati v nemškem narodu in konglomerat ras zopet prečistiti. »Nacionalni socializem se priznava k herojskemu nauku vrednotenja krvi, rase in osebnosti.« »Geslo, da je umetnost internacionalna, je prazno in neumno.« »Umetniška nadarjenost je samo del dedne snovi.« (Die künstlerische Veranlagung ist nur ein Bestandteil der Erbmasse.) »Rasnonazorsko utemeljena tendenca nekega časa je tudi tendenca in psiha umetnosti.« »Arijsko-nordijski človek«, »ustvarjajoča rasa«, »ustvarjalni duh« in nova »umetniška renesansa arijskega človeka«, ki jo je »pripravil nacionalni socializem«, so bili nauki, ki jih je delil Hitler in naposled prosil »previdnost«, da bi »Nemčiji podarila« take umetnike, ki bi »našli umetniški izraz za politično voljo in uspehe novega časa«, enakovrednega tej volji in dosežkom.²⁶

Dne 12. septembra 1933 je Göring uvedel v gledališča »führerski princip«. Prepoved je doletela Švejka, komedijo, prirejeno po znanem Haškovem romanu. Gledališčnikom je Göring priporočil »študij führerjevega govora«. Voditelji gledališč »morajo biti prežeti z nacionalsocialistično miselnostjo«.²⁷

Deset dni kasneje je prizadel nemške kulturne ustvarjalce »Ermächtigungsgesetz«.* Ustanovljena je bila Državna kulturna zbornica s pododdelki Reichs-

* Pooblastilni zakon, ki se ga je zakonodajna Hindenburgove Nemčije posluževala, da je lahko obšla parlament. Tudi pri odstititvi Schieizherja in ustoličenju Hitlerja 30. januarja 1933 se je Hindenburg poslužil tega »diktatorskega« polnomočja.

¹⁹ AdG 877 A.

²⁰ AdG 896 J.

²¹ AdG 905 C.

²² AdG 915 F.

²³ AdG 933 M.

²⁴ AdG 974 D.

²⁵ AdG 991 G.

²⁶ AdG 1011 C.

²⁷ AdG 1027 B.

Schriftumkammer (pisatelj), Reichs-Presssekammer (tisk), Reichs-Rundfunkkammer (radio), Reichs-Theaterkammer (gledališče), Reichs-Musikkammer (glasba), Reichs-kammer der bildenden Künste (upodabljalna umetnost) in Reichs-Filmkammer (film).²⁸ Te zbornice so bile slovesno odprte 15. novembra 1933 pod Goebbelsovimi in Funkovimi predsedstvom. Za posamezne zbornice so imenovali tele člane: za glasbo — predsednik dr. Richard Strauss in predsedniški svetovalci Furtwängler, dr. Paul Graener, dr. Fritz Stein, Gustav Havemann in Heinz Ihler. Upodabljalna umetnost: Evgen Hoenig, Franz Lenk, Ludwig Troost, August Kraus, Walter Hoffmann, Otto von Keudell, Hans Weidemann. Gledališče: Otto Laubinger, Werner Krauss, Wilhelm Rode, dr. Rainer Schlösser, dr. Otto Leers in Heinz Hilpert. Književnost: Friedrich Blunk, dr. Hans Grimm, Hanns Johst, dr. Friedrich Oldenburg, Theodor Fritsch in dr. Heinrich Wismann. Tisk: Max Amann, dr. Otto Dietrich, Willi Bischoff, dr. Walter Heide, dr. Jahncke. Radio: Horst Dressler, Eugen Hadamovsky, Walther Beumelburg, dr. Heinrich Glasmeier, dr. Bernhard Knust. Film: dr. Fritz Scheuermann, Theodor Loos, Karl Auen, dr. Franz Beelitz, dr. Walter Flugge, dr. Botho Mülert in Arnold Raetner.

Dne 16. novembra 1933 so pronacistični člani nemškega PEN kluba, ki so še ostali v Nemčiji, objavili, da so izstopili iz te mednarodne književniške organizacije, in svoj izstop »utemeljili«, v resnici pa so bili na sestanku PEN kluba v Londonu izključeni na zahtevo večine organizacij, včlanjenih v PEN klub.

Februarja 1934. sta Hanns Johst in Gottfried Benn ustanovila nacistično Unijo nemških pisateljev.

Kako so nemški pisatelji emigranti doživljali Hitlerjev teror, priča pogovor Vladimirja Poznerja z Egonom Kischem, objavljen konec leta 1933 v Les Nouvelles Littéraires:

- Kje ste bili pred letom dni?
- Na meji med Indijo in Sovjetsko zvezo.
- Med Indijo in —?
- Da. To je nevtralen pas na Pamirju. V Tadžikistanu.
- In potem?
- Vrnil sem se v Berlin. Objavil sem knjigo Azija, do dna spremenjena.
- Nato?
- Nato so Japonci napadli Šanghaj. Šel sem v Šanghaj. Predrvel sem Mandžurijo. Napisal sem knjigo Kitajska skrivaja.
- Nato?
- Nato je Hitler napadel Berlin. Šel sem v Berlin.
- Nato?
- Nato je Göring zažgal Reichstag. Šel sem v ječo, v B Spandau.
- To je bilo hudo?
- Strašno! Hitlerjevci so vtaknili v Spandau vse »kulturne boljševeke«.
- Dosti pisatelj?
- Carla von Ossietzkega (umrl v Dachau, opomba Miha Klinar), bivšega urednika Weltbühne, demokrata, nadvse dostojnega, nadvse poštenega, nadvse »buržuj-skega« človeka, šibkega zdravja: ni imel moči, da bi se sprehajal po dvorišču ječe z drugimi jetniki. Hermann Dunckerja, postarnega človeka, zgodovinarja, ki nas je vedno gledal skozi okno svoje celice, ker je bil tudi on preslaboten, da bi se udeležil vsakdanjega polurnega sprehoda, do katerega smo imeli pravico. Nikoli ne bom pozabil njegovega posinjelega obraza.

²⁸ AdG 1048 D.

— Je bil najstarejši med vami?

— Ne. Povedal vam bom zgodbo, ki nas je vse strahovito vznemirila. Ko so nas zbrali v berlinskih policijskih zaporih, nas je prišel novi nacistični policijski prezident pregledat. Obrnil se je k Ottonu Lehrmannu, Ruessbültu, starcu, predsedniku nemške Zveze za človeške pravice in zavpil: »Pes! Se ne znaš držati pokonci vpricho mene? Vklenite ga!« Policisti so pograbili Lehrmanna-Ruessbültta, ga vklenili in vrgli v celico. Pozneje smo ga srečali bolnega in izčrpanega v Spandauu.

— Ali vas niso odpeljali vseh hkrati?

— Da. Policisti so nas stlačili trideset v en voz. Rekli so nam, da nas bodo nekam zapeljali in vse skupaj postrelili. Spotoma je avto imel defekt. Niti ganiti se nismo smeli. Tesno stisnjeni smo celo uro čakali na odhod in smrt. Kakšna ura!

— So bili z vami še drugi pisatelji, ki jih poznamo v Franciji?

— Več. Saj ni mogoče, da ne bi poznali Ludwiga Renna, pisatelja Vojske. Nacisti so govorili, da Renn ne bo prišel več živ iz ječe, češ da »študira teorijo strategije s socialističnega vidika«. Je pa še drug razlog za hitlerjevsko sovraštvo. Renn je plemenitega rodu. S pravim imenom se imenuje Arnold Vieth von Gneisenau. Med vojno je bil častnik in ni dolgo, kar je postal socialist. Aristokrat, revolucionarni častnik — to so grehi, ki jih sedanji režim ne odpušča. Z nami je bil tudi Scheringer, ki je postal marksist v ječi. Bil je še pod prejšnjo vlado obsojen kot nacist in šele v zaporu, v trdnjavi Glatzu, je stopil v komunistično stranko. (Tudi Štefi Lehmann se spominja Scheringerja in še nekega bivšega oficirja nacistične vojske, ki je v ječi, v kateri so bili zaprti komunisti, postal komunist, ko je bil izpuščen, pa komunistični agitator, ki je razkrinkaval hitlerizem — opomba Miha Klinar). Omenil bi vam še Ericha Mühsama satiričnega pesnika, ter anarhista in romanopisca Kurta Kläberja, ki je prestal v času, ko je bil zaprt, osem ali deset srčnih napadov. Pokloniti se moram tudi spominu Ericha Barona, zelo občutljivega človeka, ki si je vzel življenje v zaporu.

— Je dosti nemških emigrantov v Franciji?

— Skoro vsa književnost. Thomas Mann, Heinrich Mann, Alfred Kerr, Theodor Plivier, Hermann Kesten, Anna Segher (odlična pisateljica, a če se ne motim v slovenščini še nimamo nobenega njenega prevoda — opomba Miha Klinar), odlikovana s Kleistovo nagrado, največjim nemškim literarnim priznanjem, Arthur Holitscher, prijatelj Knuta Hamsuna (kako daleč se je v naslednjih letih oddaljil od svojega prijatelja! — opomba Miha Klinar) in Wedekinda, Magnus Hirschfeld, ustanovitelj in ravnatelj (nekdanjega) Inštituta za seksologijo (ta inštitut je bil prepovedan 10. maja 1933 — opomba Miha Klinar). Njegov sodelavec dr. Max Hodann je še vedno v ječi. Seznam še ni popoln. Drugi so na Češkem ali v Švici.

— Kaj delajo?

— Skušajo sodelovati v listih, prevajati svoja dela, najti kakršenkoli posel. Skoraj vse brez uspeha. Njihova beda je velika. V Pragi so češki pisatelji priredili nekaj predstav v korist nemškim tovarišem. Tu (v Franciji) ni bilo ničesar, razen nekaj soarej, ki jih je organizirala Zveza revolucionarnih umetnikov in pisateljev. Za zdaj še gre. Toda zima bo strašna za pobegle nemške razumnike. A kljub temu si prizadevajo pomagati tistim svojcem, ki so ostali v Nemčiji.

— Ali jih je dosti?

— Seveda.

— In kaj delajo?

— Nekateri so se vdali. Na primer Gotfried Benn, socialistični pesnik Max Bartho, ki zdaj piše v nacistične liste, Bonsels in še nekateri drugi.

— Toda kaj počno tisti, ki se niso pobotali s Hitlerjem, da bi mogli ostati v Nemčiji?

— Skrivajo se. Pišejo, posvečajo se ilegalnemu delovanju. Pogodbe, ki so jih imeli z založniki, so razveljavljene, avtorske pravice od prejšnjih knjig so jim odvzete. Nihče več, naj bo še tako znan, ne more ničesar več objaviti.

— Kakšna pa je potem »uradna« nemška književnost? Kdo je nadomestil vse tiste, ki ste prej navajali njihova imena, in tiste, o katerih morate molčati?

— Nadomestil? Hans Heinz Evers, ugledni pornograf, in nekaj zakotnih piscev. To je skoro vse. Hitlerjevci so dali izvoliti v akademijo Stefana Georgeja; to je reakcionarni pesnik, pa je odklonil. Lahko bi vam naštel še štiri ali pet pomembnih imen, ki so bila znana poprej, ali tri nova. Predsednik akademije je Hans Johst. Pravijo, da je on napisal Hitlerju *Mein Kampf*. On je tudi napisal, to pot uradno nacistično dramo *Schlagetter*, v kateri lahko najdete tale stavek: Kadar zaslišim besedo kultura, pritisnem na petelina na svojem revolverju. Sploh pa je Goebbels med razpravo v Reichstagu izjavil, ko je govoril o književnosti Tretjega rajha: »Ta literatura bo mistična, herojska in bojevitá, ali je pa ne bo!«

— In kaj mislite vi?

— Goebbels ima prav: ne bo je!

Najbrž ima devetinštiridesetletni (leta 1934) svetovno znani pisec reportaž Egon Erwin Kisch prav. Pomembnejše književnosti pod Hitlerjem ne bo!

O tem se je pogovarjalo v Lehmannovi in Čufarjevi družbi po prosvetnem večeru jeseniške Enakosti v soboto, 3. avgusta 1934. Nacizem je kakor fašizem nasploh atentat na vsako napredno in humanistično literaturo in umetnost, atentat na sleherno človeško kulturo.²⁹

Ne govore pa samo o atentatu na kulturo. Govore tudi o zločinih, ki so jih počenjali hitlerjevci pred svojim prihodom na oblast in po njem. Lehmannova sta živi priči predhitlerjevskih časov v Nemčiji in Hitlerjeve vladavine vse do nedavne, ko se jima je posrečilo uiti iz Hitlerjevega pekla, ki ga je dopuščal in mu dal svoj blagoslov včeraj umrli (2. avgusta 1934) nemški državni prezident in feldmaršal Paul von Hindenburg, razglašen od antante za vojnega zločinca št. 2, a je po porazu Nemčije 1918. ostal nekaznovan, ker se je verjetno tudi v očeh antante »odlikoval« kot dušitelj nemškega vojaško-delavskega revolucionarnega gibanja. Zdaj leži na svojem veleposestvu v Neudecku v Vzhodni Prusiji na mrtvaškem odru in čaka, da ga bodo 7. avgusta 1934 prepeljali v Tanneberg, kjer ga bodo pokopali v stilu novih oblastnikov v Nemčiji in v navzočnosti vsemogočnega führerja in državnega kanclerja Adolfa Hitlerja, »pošasti hujše od Nerona, hujše od Atile«, kakor so ga v minulem letu v Nemčiji spoznali ljudje, o katerih so nocoj ob Lehmann-Čufarjevem omizju že govorili in še govore. Hindenburg je s Hitlerjem ustoličil v Nemčiji zločin. Izročil je oblast v roke človeški pošasti, ki je že pred prihodom na oblast pošiljala tako imenovane rollkommande SA in SS po deželi, da so obračunavale s komunisti, socialnimi demokrati in anarhisti ter Judi. Poleti 1931. so divjali predvsem v Zgornji Šleziji, kjer so na deželnih volitvah 31. julija 1931 izgubili več kakor 9000 glasov, komunisti pa so jih pridobili več kot 32 000 več kakor na prejšnjih volitvah. Za to izgubo so se nacisti hoteli maščevati in komuniste fizično iztrebiti. Komunistični tisk je objavil pretresljivo fotografijo zločina, ko so nacisti prisilili svojo žrtev, da se je vpričo njih vrgla pod vlak in tako napravila »samomor«.³⁰ Tega in še več takih ali podobnih zločinov, ki so jih nacisti počenjali

²⁹ Miha Klinar Pripovedovalj so mi, rokopisni zapisi pogovorov z jeseniškimi revolucionarji.

³⁰ To fotografijo je ponatisnil v št. 27, str. 24, celo zahodnonemški Quick.

že pred prihodom na oblast, ni nihče kaznoval. Šele zgražanje svetovne javnosti je prisililo takratno Pappenovo vlado, da je izdala zakon, ki je za take zločine zahteval smrtno kazen.

Ta zakon je stopil v veljavo 9. avgusta 1932, prav na dan, ko se je neka SA rollkommando odpravila na svoj zločinski pohod v Potempo — kraj v zgornješlezijskem rudarsko-industrijskem bazenu. Zločinsko akcijo je vodil SA obersturmführer Nowak, bivši policist, in se je s svojo desetčlansko skupino ustavil pri gostilničarju Matuschiku. Ta je nato poklical šoferja in lastnika tovarnjaka, nekega Dworzycka, da bi odpeljal SA rollkommando h gostilničarju in nacistu Lachmannu v Potempo. Bil je čas krize. Bilo je podobno kakor pri nas v Trbovljah ali pa leta 1932 na Jesenicah. Zato se šofer ni branil. Ni vedel, da pelje morilce, ki jih je potem gostilničar Lachmann pogostil s pivom, žganjem in cigaretami, potem pa stopil po mesarja, nekega Golombeka, da je morilcem pokazal pot do komunistov, s katerimi so hoteli obračunati. Na svoji listi so imeli komuniste Florianu Schwingerja, Konrada Pietrzucha, ki se je svoj čas udeležil poljske vstaje leta 1921, njegovega brata Alfonza in še nekoga, ki pa ga niso našli. Te so nameravali umoriti, a se jim je posrečil samo umor Konrada Pietrzucha. Pri Schwingerju jim je spodletelo in prav tako pri Alfonzu Pietrzuchu. Pri četrtem jih je popadel pes, potem pa jih je presenetila obmejna financarska patrolja in aretirala pripadnika SA rollkommande, nekega Rufina Wolnitza. Ko je aretirani slišal, da je Konrad Pietrzuch mrtev, se je krohotal, šele ko so mu pokazali naznanilo, da je od polnoči tistega dne posledica takega dejanja po zakonu smrtna obsodba, je prebledel in izdal imena svojih »kameradov«, vseh osmih udeležencev morilskega pohoda. Tako so jih prijeli še pet, medtem ko so trije morilci, med njimi mesar Golombek, pobegnili.

Sodni zdravnik dr. Weimann (o njem bomo še govorili) si je kot sodni izvedenec ogledal truplo umorjenega. Naštel je 29 ran, zadanih v zgornji del telesa, razen dveh, zadanih v noge. Izjavil je, da tako razmesarjenega trupla še ni videl.

Morilcem so sodili v Beutenu, ki se je na dan sodne razprave spremenil v pravi satanski kotel. Pripadniki SA iz vse Zgornje Šlezije so se nagnetli vanj in kričali pred sodiščem, naj pozapre marksiste in jim sodi, zraven pa še Poljake in Jude, »najboljšim sinovom Nemčije«, kakršni so aretirani pripadniki SA, pa »nima pravice soditi«.

Dne 22. avgusta 1932 je državni pravdnik dr. Lachmann zahteval smrtno kazen za pet obtoženih pripadnikov SA. Advokat dr. Luetgebrune pa je oporekal in zahteval, naj sodišče sodi obtožene po paragrafu, po katerem sodijo »dejanja, storjena v pijanosti«, z zaporno kaznijo največ do pet let zapora.

»Obtoženi so ravnali kot poslušni vojaki, ki reagirajo na povelje ali vojaški poziv, ne da bi vpraševali, zakaj in čemu«, je utemeljeval svoj zagovor, toda sodišče ni upoštevalo njegovega zagovora, marveč je štiri od obtoženih morilcev Kottischa, Graupnerja, Wolnitza in Müllerja obsodilo na smrt. Obsojeni so samo strmeli in iskali pomoči pri pobudniku in vodji zgornješlezijskih SA rollkommand Heinesu, ki je sedel v sodni dvorani med občinstvom. Ta pa se je pognal proti izhodu in križaje se protestiral proti obsodbi, nato pa v zgornješlezijskem nacističnem glasilu napadel sodišče, še posebej pa »judovskega« zdravnika dr. Weimanna, čeprav ni bil ne Žid ne komunist, in ga je dolžil, da je »z navidez največjo znanstveno natančnostjo na sodišču navajal rane v tako grozljivih barvah, očitno z namenom, da bi vplival na sodišče in povzročil pogubo obtoženih«.

Nacisti po vsej Nemčiji so dvignili hrup. Hitler, ki se je dober teden prej sestal s Hindenburgom — ta mu je ponujal mesto namestnika državnega kanclerja pod

Pappenovim kanclerstvom — je to ponudbo odklonil, saj bi jo tudi drugače, ker je hotel postati državni kancler sam. Obsojenim je takole telegrafiral:

»Moji kameradi! Glede na neverjetno pošastno krvavo obsodbo se čutim povezan z vami v brezmejni zvestobi. Vaša osvoboditev je od tega trenutka vprašanje moje časti. Boj proti taki vladi, pod katero je kaj takega sploh možno, je naša dolžnost.« Tudi Göring je telegrafiral: »Vi niste nikakršni morilci! Vi ste branili življenje in čast svojih kameradov. Kvišku glave! Štirinajst milijonov Nemcev (nacističnih volilcev) je vzelo vašo zadevo za svojo.«

In res se je zgodilo, da je državni prezident in feldmaršal Hindenburg spremenil smrtno obsodbo potempskih morilcev v dosmrtno ječo. Ta pa je trajala samo do Hitlerjevega prihoda na oblast.

»Ko bi bili obsojenci komunisti, bi pomilostitve ne bilo,« pravi Štefi Lehmann ob spominu na ta dogodek.³¹

Po 30. januarju 1933, zlasti v prvih mesecih Hitlerjevega kanclerstva, pa so rollkommande SA in SS izvajale še bolj prostih rok nekaznovano svoje pohode nad nasprotnike nacističnega režima, zlasti nad komuniste. Po požigu Reichstaga niso divjali samo v Berlinu, pač pa po vsej Nemčiji. Tako so se na primer v Wormsu lotili »čiščenja« predmestja — rdečega kota, kakor so ga imenovali in v katerega pred 30. januarjem 1933, prav tako kakor v »rdeči Berlin«, niso mogli nikoli prodreti s svojimi rollkommandami. Zdaj pa so lahko z oklepnimi avtomobili kot »pomožni« policisti zavzeli ključne točke in se polastili »rdečega kota«. Ljudje so se skušali rešiti z begom, a so jih gazili kar s težkimi tovornjaki. Strahotne novice so prihajale iz Wormsa »kot od vetra nanošene krpe s kriki mučenih«. ³² Ni bilo jutra brez novice, da so »ponoči vdrli pripadniki SA v to ali ono stanovanje« ali da so v gozdu našli toliko in toliko mrtvih. Ljudi so tako ustrahovali, da o tem sploh niso hoteli ničesar vedeti in ne prepoznavati najdenih mrtvecev, ker so se bali, da bodo potem sami prišli na vrsto.

Tako je bilo v Wormsu. In tako je bilo v Kielu, kjer so marca 1933. pozaprlji vse protinacistične družine, in povsod, kjer sta marširali SA in SS in prepevali po cestah in svojih lokalih, ki so jih spremenili v mučilnice, »obredne koračnice« o »rdeči zalegi, ki jo bodo zmleli v kašo«, in »judovski krvi, ki polzi z njihovih nožev«.

V Berlinu, se spominja Štefi Lehmannova, so izpraznjeni vodovodni stolp spremenili v mučilnico, v kateri so mučili in morili svoje žrtve. Aprila 1933. so v Dachauu prelivali kri Münchenskih komunistov. V Chemnitzu so začeli svoje morilske pohode z zasramovanji in poniževanji delavskih funkcionarjev in razredno zavednih delavcev. Socialistična občinska odbornika so vpregli v voz, nanj pa posadili sodruga obeh Kuhnta, potem pa so jih s klofutami in biči podili po mestnih ulicah. Vodja zgornješlezjskih SA rollkommand, ki je naščuval tudi rollkommando za znani zločin v Potempi, je bil sedanji policijski prezident v Breslavi (Wrocławu), je svoje zločine nadaljeval v »zasebnem koncentracijskem taborišču«, ki si ga je uredil v Ubigauu. Pri Dresdenu so nacisti spremenili bivši dom tamkajšnje kraljeve organizacije KK Nemčije v mučilnico. Povsod so jetnike mučili in ubijali. Nihče ni kaznoval zločincev. »V Berlinu so nam prišle na ušesa novice o grozodejstvih, ki jih počenja SA v svojih lokalih na Köpenickerstrasse,« je pripovedovala o tem Štefi Lehmannova. Ljudje so izginjali brez sledu. Svojci dolgo niso niti

³¹ Miha Klinar, Pripovedovali so mi, rokopisni zapisi pogovorov z jeseniškimi revolucionarji; Ustoličenje zločina, tipkopis, str. 53–57.

³² Miha Klinar, Ustoličenje zločina, tipkopis, str. 188.

slutili, da so izginule v resnici ugrabile nacistične rollkommande. Reka Spree je dan za dnev naplavljal trupla, toda skoro nobenega ni bilo mogoče identificirati. Človek bi mislil, da gre za samomorilce. Nemčija je že nekdaj slovela po velikem številu samomorov. Po statistiki iz leta 1932 se jih je zgodilo povprečno 44 na dan. Toda pri naplavljenih truplih reke Spree ni šlo za samomore, marveč za zverinske umore, ki so jih počeli v lokalih SA. Za imena nekaterih morilcev so berlinski meščani celo vedeli, med njimi tudi za ime nekega dr. Vilaina, zdravnika pri SA (SA Gruppenarzt), znanega po svojem nečloveškem in perverznm sadizmu. Žrtve, ki so prišle v njegove roke, so morale pred smrtjo pretrpeti strahotne muke. Potem so jih zašili v vreče in odvrgli v reko Spree.

Strahotna je bila tudi smrt socialističnega sindikalnega funkcionarja Antona Schmausa. V noči od 21. na 22. junij je skupina SA vdrla v njegovo stanovanje, a se ji je postavil po robu z revolverjem. Skušal se je prebiti in pri tem ubil tri pripadnike SA. Toda bilo jih je preveč, da bi se lahko prebil. Pobili so ga na tla in zvezali, nato pa so ga odvrkli na policijo in ga linčali. Toda to jim ni zadoščalo. Celotna SA v predelu Köpenick je planila na noge, vdirla v stanovanja »sumljivih marksistov« ter prišla več kot dvesto ljudi in jih odvrkla v svoje mučilnice. Morilec dr. Vilain jim je skozi sečno cev vbrizgaval ocatno kislino, njegovi pajdaši pa so jih masakrirali, dokler niso izgubili zavesti, potem pa so jih — nekatere verjetno še žive — zašili v vreče in jih odvrgli v Spree. Naključje je nanoslo, da je bil v tistem času obducent v mrtvašnici na Hannowerschenstrasse nekdanji sodni zdravnik iz Beuthena dr. Weimann. Dne 1. julija 1933 so mu policisti prinesli šest trupel, zašitih v vreče, ki jih je voda naplavila ob nekem mostu na Oberspree. Bila so strahotno iznakažena s številnimi hudimi ranami in pohabami, z izpuljenimi nohti na rokah in nogah. Dvoje trupel se mu je posrečilo identificirati: v enem je prepoznal Johanna Stellinga, socialističnega poslanca v Reichstagu, svoj čas ministrskega predsednika deželne vlade v Mecklenburgu, v drugem pa bivšega voditelja socialističnih reichsbannerjev, ki so se leta 1932 proti volji SPD pridružili Enotni fronti, ki jo je snovala KP Nemčije. Paula von Essena. Oba so domači pogrešali od 22. junija 1933, prav tako kakor še sedemdeset drugih prebivalcev tega berlinskega okraja. Vsi so doživeli strahotna mučenja in občutili 200 različnih bičev, ki jih je sadistični zdravnik SA dr. Vilain uporabljal pri mučenju žrtev.

Dr. Weimann, ki ga je premestitev iz Beuthena še pred Hitlerjevim prihodom na oblast rešila pred maščevanjem gornješlezjskih zločincev in nacistov, je kot zdravnik kriminalistične policije v Berlinu videl še vrsto žrtev, ki so jih pomorili ali mučili nacisti. To niso bili samo mrtvi, marveč tudi težki ranjenci, ki jih je bilo v tem času toliko, da bolnišnica v Köpenicku ni mogla vseh sprejeti. Mnogi izmed njih so umrli. Dvoje takih trupel je šef omenjene bolnišnice poslal dr. Weimannu na ogled. Bila sta moška, ki so jima vbrizgali skozi sečno cev ocatno kislino. A nista bila sama. Dr. Weimann je tiste dni ugotovil 21 takih umorov. Policiji je dal zdravniško poročilo z zahtevo, naj odkrije morilce. Policija je uvedla preiskavo, a jo je morala na zahtevo gestapa ukiniti. Toda akti o začetni preiskavi so ostali. Morilci se seveda takrat niso nadejali, da bodo nekoč odkriti (in da bodo morali leta 1950 pred sodiščem NDR in ob pričevanju dr. Weimanna plačati za svoje zločinsko početje: od 31 takratnih pripadnikov SA, ki so sodelovali leta 1933 pri zločinih na Köpenickerstrasse, je bilo 15 obsojenih na smrt).

Taki zločini so se nadaljevali. Po nepopolnih podatkih so morilci SA samo leta 1933 pomorili v Hitlerjevi Nemčiji okrog 60 000 nemških komunistov in protifašistov. Ubijali so jih povsod, javno ali skrivaj. Ponekod so morali gledati celo otroci, kako so jim mučili in morili očete. V Stolpu na Pomorjanskem (Pommern) živi Jutte

Walter, ki so ji 17. novembra 1933 pripadniki SA na deželni cesti na zverinski način umorili očeta in ga pustili z razbito lobanjo v obcestnem jarku.³³

Morili so znane in neznane. Za komunisti so prihajali na vrsto socialisti, tudi taki, ki so upali, da bo njihova stranka lahko delovala tudi pod Hitlerjem. Mednje je spadal tudi umorjeni Johann Stelling. Ta je bil še 18. junija 1933 med tistimi socialističnimi »voditelji« v Nemčiji, ki so jih po pobegu Welsa, Vogla in Crispiana in že poprej izključenega Breitscheida vrgli iz SKD v Nemčiji. Nekdanji socialdemokratski predsednik Reichstaga Paul Loebe, Szillat, Westphal, Stelling, Rinner in dr. Künstler so se distancirali od Welsa in izjavili, da »stranka odklanja vsako odgovornost za izjave bivših funkcionarjev v inozemstvu«.³⁴ Nadaljevali so pravzaprav Welsovo »taktiko« iz marca 1933. Dne 27. marca 1933 so je Socialistična internacionala v Bernu ukvarjala s položajem v Nemčiji. Kakor je potem poročal francoski socialistični časnik Populaire, so delegati iz 17 dežel sprejeli tudi sklep »o boju proti fašizmu v Nemčiji in Italiji« in obsodili predvsem fašistični teror v Nemčiji, kjer so nacisti že počenjali strahotne zločine. Ti zločini naj bi opozorili zavedno delavstvo, da je treba »svobodo braniti z vsemi sredstvi in da nacizmu in fašizmu ne sme v ničemer popuščati«. Socialistična internacionala je obsodila nacizem in obenem protestirala proti prepovedi izhajanja socialističnega tiska v Nemčiji. Tega je Göring po požigu Reichstaga »začasno prepovedal«. Voditelji nemških socialistov so protestirali in se obrnili na Hindenburga, naj bi režim ravnal z njimi drugače kakor s komunisti, ker »socialisti s požigom Reichstaga nimajo nobene zveze«, saj so bili »sami nešteto krat žrtev komunističnega natolcevanja in klevetanja«. Toda Hindenburg jim kljub temu ni hotel pomagati, Göring kot takratni notranji minister pruske deželne vlade pa je »štirinajstnevno prepoved« podaljšal tudi po volitvah 5. marca 1933. In prav to podaljšanje prepovedi izhajanja socialističnega tiska je povzročilo omenjeni protest Socialistične internacionale.

Voditelji nemških socialistov v Nemčiji so se z bali poziva svoje internacionale na boj proti nacizmu. Njenega zasedanja v Bernu se niso udeležili, predsednik socialistične stranke v Nemčiji Otto Wels pa je izjavil, da se z bernskim sklepom socialistične internacionale socialisti ne strinjajo in da zato izstopajo iz SI. Šli so celo tako daleč, da so v dnevnem časopisu Politiken »zanikali nacistično nasilje v Nemčiji«, čeprav so bili živa priča nacističnemu nasilju nad komunisti in Judi, pa tudi že nad samimi sabo. Dr. Breitschelda, ki je ob prihodu Hitlerja na oblast izjavil, da bodo »socialisti v boju proti nacističnemu režimu sodelovali s komunisti«, je Welsovo vodstvo nemške socialistične stranke izključilo. Prav tako kakor Otto Wels je ravnal tudi voditelj socialdemokratskih sindikatov Auhäuser.³⁵ Socialistična stranka Nemčije se ni hotela ravnati po sklepu Socialistične internacionale. Menila je, da se bo tako izognila še večjemu nacističnemu preganjanju in razpustu stranke. Odklanjala je vsakršno odgovornost za izjave nemških socialistov emigrantov. Ko je sekretar IGB (Internazionaler Gewerkschaftsbund — Mednarodne zveze delavskih organizacij) Berlinčan Schoenewenels 13. aprila 1933, ko so sedež Socialistične internacionale po sklepu züriškega zasedanja njenega izvršilnega odbora preselili iz Berlina v Pariz, izrazil potrebo po mednarodnem boju proti fašizmu, zlasti pa proti nacizmu v Nemčiji, se je zopet prav Otto Wels postavil po robu temu in oporekal emigrantom pravico obravnavati socialistično stranko v Nemčiji.³⁶ S svo-

³³ Miha Klinar, Ustoličenje zločina, tipkopis, str. 192.

³⁴ AdG 889 L.

³⁵ AdG 766 B, 810 H, 675 A in Miha Klinar, Ustoličenje zločina, tipkopis, str. 148.

³⁶ AdG 788 D.

jim odnosom do KP Nemčije³⁷ je Wels že oktobra 1931 povzročil, da je KP novembra 1931 odklonila socialistični predlog o enotni protihitlerjevski fronti³⁸, kjub temu pa je generalni sekretar KP Nemčije Thälmann že decembra 1931 sprejel to ponudbo, dopolnjeno z organizacijskimi predlogi KP Nemčije, a jih SP Nemčije ni sprejela.³⁹

Otto Wels je bil oportunist, toda po 10. maju 1933, ko so nacisti na odlok generalnega državnega pravdnika v Berlinu zaplenili celotno premoženje nemške socialistične stranke in njenih časopisnih podjetij, je tudi Ottu Welsu postalo v tretjem rajhu prevroče in je emigriral.⁴⁰ Dne 17. maja 1933 je pismeno sporočil biroju Socialistične internacionale obžalovanje za svoje izjave marca 1933, vendar jih ni opravičeval, češ da je »s svojim izstopom iz SI hotel samo preprečiti Hitlerjeve nasilne ukrepe proti nemški socialdemokratski stranki«. Upanje, da bi na tak način rešil stranko, je »zdaj minilo«. Tisto upanje je bilo samo »taktika, ki si jo je dovolil, čeprav se je tudi takrat na skrivaj v celoti strinjal z bistvom in načeli ter pozivi SI proti fašizmu v Nemčiji«. Takratni izstop SP Nemčije iz SI je bil samo navidezen in prav tako njegov izstop in izstop še treh članov SPN iz eksekutive SI. Zato meni, da »morajo vsi štirje člani SPN ostati v eksekutivi II. internacionale«, zakaj »prišel je čas, ko je treba nanovo začeti boj proti fašističnemu terorju v Nemčiji«.⁴¹

To izjavo je Otto Wels 17. junija 1933 objavil v češkem tisku. Prav tako je ta tisk objavil, da se je 9. junija 1933 preselil v Prago sedež SP Nemčije pod vodstvom Welsa, Breitscheida in Vogla.⁴²

Welsovo in Voglovo »pozivanje na boj proti nacizmu« junija 1933 iz Prage, iz varnega zavetja, je bilo najmanj pol leta prepozno, čeprav ju je podprl sekretar II. internacionale, znani avstrijski socialdemokratski voditelj dr. Friedrich Adler (leta 1916 atentator na avstrijskega absolutističnega c. kr. predsednika grofa Stürgkha, obsojen takrat na smrt, a ga je cesar Karel pomilostil na dosmrtno ječo, po porazu podonavske monarhije zopet svoboden), ki je v Saarbrückerzeitung trdil, da je »boj nemške socialne demokracije proti nacističnemu nasilju in nacizmu v Nemčiji mogoč le z vodenjem SP Nemčije iz tujine, tako da bi vodstvo SPN vzdrževalo direktne ali indirektne stike z organizacijami ali ilegalnimi centri v Nemčiji sami«.⁴³

Prav tako je Otto Wels v tistem času poslal iz Prage telegram Mednarodnemu uradu za delo v Ženevi, oddelku za delojemalce. Ta oddelek Mednarodnega urada pri društvu narodov v Ženevi je namreč 9. junija 1933 demonstriral proti fašizaciji sindikatov v Italiji in Nemčiji. Novi oblastniki v Nemčiji so tja poslali dr. Leya kot »zastopnika nemškega delavstva«, a ga večina delegatov ni priznala za legitimnega delavskega predstavnika. Francoski delegat Jouhaux je napadel vladavino nasilja v Nemčiji, protestiral proti preganjanju delavskih voditeljev in proti koncentracijskim taboriščem, o katerih je seveda nacist dr. Ley dejal, da »tja zapirajo samo sovražnike države in zločince«. Zato je francoski delegat zahteval, naj delegati z glasovanjem pokažejo dr. Leyu vrata. Razen delegata fašistične Italije in dr. Leya samega so vsi drugi glasovali soglasno, da mora dr. Ley zapustiti sejo oddelka

³⁷ AdG 54 B.

³⁸ AdG 86 C.

³⁹ AdG 95 P.

⁴⁰ AdG 830 D.

⁴¹ AdG 885 D.

⁴² AdG 885 D.

⁴³ AdG 885 D.

delojemalcev Mednarodnega urada za delo. Za Leyevo prisotnost v Mednarodnem uradu za delo pa so glasovali zastopniki delodajalcev — kapitalistov v celoti in tako hote ali nehoti pokazali na razredno barvo fašizma oziroma na njegov razredni izvor.⁴⁴ Dne 15. junija 1933 so proti tej demonstraciji in »skupini delojemalcev v Mednarodnem uradu za delo, ki prireja seje brez nemških in italijanskih zastopnikov«, protestirali v Berlinu in Rimu.⁴⁵ Zato pa se je zdaj Wels postavljaj na »odločna« protifašistična stališča skupaj z drugim nemškim socialnodemokratskim vodstvom v Pragi. Temu pa so se postavili po robu Welsovi nasledniki v Nemčiji pod vodstvom Paula Loebeja, Szillata, Westphala, Stellinga, Rinnerha in dr. Künstlerja.⁴⁶ Toda že 23. junija 1933 so Loebeja zaprli⁴⁷ in ga 6. avgusta 1933 odpeljali v koncentracijsko taborišče.⁴⁸ Taka usoda, za obe je zvedela nemška javnost, je 8. avgusta zadela tudi dr. Künstlerja, ki so ga odpeljali v koncentracijsko taborišče Oranienburg. Tja so istega dne zaprli sina prvega državnega prezidenta weimarske Nemčije, ki je skupaj s Scheidemannom in Noskejem zakrivil socialnodemokratsko izdajo revolucionarnega nemškega proletariata in postal sokriv tudi za sedanjo usodo Nemčije. Ebertov sin Friedrich Ebert (kasneje dosleden član SED in funkcionar DDR) je moral zdaj v koncentracijsko taborišče Oranienburg kakor dr. Künstler in socialdemokratski poslanec v Reichstagu Heilmannom.⁴⁹ Stari Ebert ni bil več živ. Po njegovi smrti je leta 1926 na njegovo mesto prišel Hindenburg. Toda Scheidemann je še živel kot emigrant. Zato so nacisti zaprli njegove sorodnike kot talce, in sicer zaradi nekega članka v New York Timesu, ki so ga pripisovali Scheidemannu. On je seveda protestiral v New Yorku in obenem pisмено obvestil tudi Berlin, da nima nič s tistim člankom in da zato »prosi za izpustitev svojih sorodnikov ali vsaj za naslov, kamor so jih internirali«. To Scheidemannovo klečeplazenje je ugajalo nacističnim oblastnikom v Nemčiji. Obvestili so o tem javnost, hkrati pa povedali, da so »Scheidemannove sorodnike izpustili ne samo zaradi Scheidemannove prošnje, marveč tudi zaradi izjave njegovih sorodnikov, ki odslej nočejo imeti nobenega stika več z njim«. S takimi moralnimi klofutami bo nekdanji »veliki« nemški socialni demokrat utonil v pozabo (čeprav bo imel še sedemindvajset let življenja pred seboj).⁵⁰

Toda usodo omenjenih so objavili Nemci sami, medtem ko je usodo socialnega demokrata Stellinga odkril šele dr. Weimann, ko je v umorjenem, v vreči zašitem naplavljenju spoznal tega socialnodemokratskega poslanca v Reichstagu. Koliko takih in drugačnih mrtvecev pa je ostalo neidentificiranih.

O teh in drugih stvareh so jeseniški delavci in prijatelji Franja Federla-Slavka lahko zvedeli od njegove matere in očima, ki sta se pred nedavnim (leta 1934) zatekla k njemu na Jesenice in bosta tudi tu nadaljevala boj, ki sta ga bila v Berlinu v Nemčiji. Njuna usoda je bila že od tega trenutka dalje tesno povezana z usodo revolucionarnega delavstva na Jesenicah. Oba sta bila iz tiste snovi, iz kakršne so resnični revolucionarji. Že v Nemčiji, ko so se vrste revolucionarnega proletariata pod nacističnim nasiljem krčile in redčile in ko je nacizem naraščal ob bobnanju o »tisočletnem rajhu«, nista klonila in nista izgubila vere, da bo tega strašnega nasilja nekoč konec.

⁴⁴ AdG 885 D.

⁴⁵ AdG 886 B.

⁴⁶ AdG 889 L.

⁴⁷ AdG 896 G.

⁴⁸ AdG 968 A.

⁴⁹ AdG 971 B.

⁵⁰ AdG 958 H in 981 J.

To vero izpričuje tudi Lehmannova pesem *Ne kloni*:

*Ne kloni,
draga,
naj te ne
upogne
bol, ki
dušo
ti teži:*

*ko se
izgrmi
nevihta,
škrjanček
s svetlim vriskom
k soncu
poleti.*

*Čas
ni zastal
na poti,
kot se
včasih zdi:*

*nekoč
kot ura svita
prostost
razpne
peruti
in
konec bo
noči.*

Verzi Fritza Lehmanna so bili napisani maja 1934 še za rešetkami zloglasnega zapora Moabita.

Pismo Mihe Klinarja

Spoštovani!

Ne vem, kako bo kaj z mojim današnjim pismom, saj še nikoli v svojem življenju nisem bil z zdravjem tako na tleh kakor zadnje tedne. Jutri bom šel v bolnico, a na noben način ne bom ostal tam. Tudi tja ne bi šel, ko bi doma zaradi mojega slabega počutja zadnje čase, tako ne sitnarili. Skrbi jih, saj razumem, toda ne skrb, ne zdravniki ne delajo čudežev...

Naj vam odgovorim na vprašanje o usodi Revolucionarne kronike jeseniškega delavstva 1929—1934, ki sem jo pisal leta 1981. Kronike — take, kot je — nisem in ne bom objavil, ker se je ne bom več loteval. Iz nje lahko iztrgam le posamezne, kolikor toliko zaokrožene odlomke, kakor je na primer tudi odlomek Atentat na kulturo, ki sem ga vam poslal predvsem zato, da bi Borec z njim oznamoval petdeseto obletnico prihoda nacizma na oblast v Nemčiji, kar je imelo usodne posledice za vso Evropo in svet.

Že pred dvajsetimi leti sem se podrobno ukvarjal z nemško družbeno zgodovino in nemškim delavskim gibanjem med obema vojnama — ne toliko zaradi zgodovine kot zaradi proze, ki sem jo takrat pisal in v kateri je bila osrednja oseba Štefi Federl-Lehmann. Romani Žena, Tri leta dolga pot, Domovina in Razcestja so v letih 1965—1972 izhajali v kranjskem Glasu kot podlistek in zajeli obdobje 1890—1927. Želel sem nadaljevati te sociološke romane (vsak zase je zaokrožena celota) z romani Berlin, Jesenice, Ječe, Partizanka z epilogom Starka, tako da bi ves cikel zajel obdobje 1890—1965. Seveda bi za tako delo, da bi ga dokončal, potreboval vsaj še deset zdravih in ustvarjalnih let. Žal tega ne bom dočakal in je bolje, da ne mislim več na to.

Odlomek, ki sem ga vam poslal, bo lahko oznamoval še dve, za slovensko delavsko gibanje pomembni obletnici — petdesetletnico jeseniške Enakosti, naslednice po desničarski ljubljanski centrali Svobod razpuščeni jeseniški Svobodi. V njej so imeli vodilno vlogo prav člani pomlajene partijske organizacije na Jesenicah. Vestnik Enakosti Jesenice pa je izhajal na platnicah Kreftove Književnosti, ki je pred nedavnim tudi obhajala petdesetletnico svoje prve številke. Prav ta zapis o prosvetnem večeru, ki je bil 3. avgusta 1934, sem morda izbral tudi zato, da bi pokazal pomembnost takih prosvetnih večerov za politično in kulturno vzgojo predvojnega razredno zavednega delavstva. Jedro prosvetnega večera je bil govor (tokrat Čufarjev ob dvajsetletnici izbruha prve svetovne vojne, ki pa je izzvenel kot opozorilo na nevarnost fašizma v Evropi), potem recitacije, pevske točke, odlomki igranih prizorov, godba in po večeru še sproščeni pogovori, ki so se navadno sukali o politični temi, na katero je bil večer uglašen, nekako tako, kakor je razvidno iz mojega

zgodovinskega razmišljanja v odlomku *Atentat na kulturo*, ki sem vam ga poslal. To je bil tudi prvi znak, da se je pomlajena partijska organizacija vnovič zasedrila med množico jeseniškega delavstva. O tem so septembra govorili tudi na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo v Goričanah. In prav tako o jeseniški Enakosti. Potem je 1935. prišlo do generalne stavke, njen sad je bil tudi ljudsko-frontni Medstrokovni akcijski odbor — predhodnik OF na Jesenicah oziroma temelj, na katerem je leta 1941 zaživela OF v jeseniškem partijskem okrožju. No, in na posled so bili predvojni prosvetni večeri, tako bi lahko rekli, predhodniki medvojnih partizanskih mitingov po vsebini in obliki.

Morda še to, da je na večeru sodeloval tudi Tone Seliškar, ki je tisto leto večkrat prihajal med jeseniško delavstvo. Na tem večeru, na katerem so govorili o nacističnem »atentatu na kulturo«, je bil prisoten tudi nemški antifašist in pesnik Fritz Lehmann, ki se je s svojo ženo zatekel na Jesenice k njenemu sinu iz prvega zakona in jeseniškemu revolucionarju Franju Slavku Federlu.

Odlomek vam pošiljam s prošnjo, da mi ga po objavi ali prepisu vrnete, ker nimam kopije. Že pred dvajsetimi leti sem napisal okrog 200 strani rokopisa *Ustoličenje zločina*, a so mi ga s šopom drugih rokopisov založili. Med njimi je bila tudi novela *Trojanski konj*. Pri TV 15 je bila celo nagrajena, objavljena pa, žal, ne. Ne vem, ali se bodo moji rokopisi izpred dvajsetih let sploh kdaj našli. Med njimi sta bili tudi noveli *Stari delavec Franc* in *Stavki*. Od slednjih dveh nimam niti kopij. *Trojanski konj* je bil k sreči objavljen enkrat v petdesetih letih v *Delavski enotnosti* in potem še v *Železjarju*, preveden v srbsčino pa v beograjskem *Rudaru*. Drugo je verjetno za vse čase izgubljeno. Žal mi je predvsem za Starega delavca *Franc* in *Stavko*. Zato vas prosim, da mi odlomek *Kronike* po objavi ali prepisu vrnete, čeprav to ni literatura in je samo dokumentarni zapis.

Kar vprašujete pod točkami 1–3, sem vnesel v tekst. Pripovedovali so mi je vrsta rokopisnih zapisov, ki sem jih napisal v letih 1952–1959 po spominih predvojnih jeseniških komunistov.

Lehmannove pesmi, kolikor sem jih prevedel, sem objavil že leta 1963 v *Borcu*. Katere, se natančno ne spominjam. Druge sem objavil v jeseniških *Listih* leta 1972 in v jeseniškem zborniku *Jeklo in ljudje*, 4. knjiga. Mislim, da bi morali te zbornike naši zgodovinarji bolj upoštevati, zlasti če pišejo o Jesenicah. Potem bi se izognili marsikateri zgodovinski netočnosti, ki sem jih zasledil prav v dveh člankih v *Borcu*. Najbolj groba je tista o jeseniški stavki leta 1935, ki so jo organizirali komunisti po glavnih zaupnikih *Venclju Perku* in *Ignacu Kralju*. Uradna vodstva strokovnih organizacij (sindikato) so si upala blizu šele, ko je bila stavka organizirana. Res je, da je uspeh te stavke temelj, na katerem se je gradila ljudskofrontovska enotnost jeseniškega proletariata, vendar je bil Medstrokovni akcijski odbor organiziran šele junija 1936. Te stvari so zgodovinsko in dokumentirano natančno obdelane v omenjenih zbornikih v *Perkovih* in *mojih prispevkih*. Sicer pa vam bom o tem pisal kaj več, brž ko mi bo zdravje dopuščalo kaj več sape.

Tudi pod točko 6. Zaenkrat bi pri tem prispevku ostal pri naslovu *Atentat na kulturo*, ob zaključku pa bi ob desni rob objavili še pripis iz *Revolucionarne kronike jeseniškega delavstva*. Naslednji tak zaokrožen zapis bi bil *Preizkusni kamen delavske solidarnosti*, ki govori o solidarnostni akciji jeseniškega delavstva ob stavki zasavskih rudarjev.

Poslal vam bom še kake povojne pesmi, že napisane, a neobjavljene.

Vas prijateljsko pozdravlja

Miha Klinar

Bled, 14. marca 1983

Oktober v Kragujevcu*

**Slobodan Pavićević:
Kragujevac, 21. stopinja
vzhodno od Greenwicha**

Draško Redjep

Na temo kragujevškega tragičnega oktobra 1941 je bila v razponih od Desanke Maksimović do Jureta Kaštelana napisana množica vznemirljivih pričevanj, pa tudi nekaj nepozabnih, avtentičnih pesniških izpovedi, ki so v marsičem poistovetile žrtve gimnazijcev in drugih Kragujevčanov z intimno ustvarjalno projekcijo. Zdaj se temu uglednemu krogu vsekakor pridružuje kragujevški pesnik Slobodan Pavićević, ki ga ne poznamo šele od včeraj po stihih imenitnega erotičnega izražanja, ustvarjenega včasih tudi v hipih vesoljskih, ozvezdnih razglabljanj.

Šumarice so za tega lirika hkrati tudi prisposoda, lasten pogled, spomin na pokošeno mladost, ki je prenehala dihati 21. oktobra 1941, in opomin velike šolske ure. *V naročju držimo svoj grob*, to je za Pavićevića predvsem prva poistovetenja, spominjanja, nepretrganosti. To je ta *pogled, ki zamenja svoj razum*. To pa je tudi ta mir, ki je *ime stoletjem*.

* Slobodan Pavićević, Kragujevac, 27. stepen istočno od Griniča, Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac 1982, opremil Dimitrije Nikola-jević, str. 71. Pesnitev objavljamo na str. 318.

Pavićević, moderen pesnik, ne podaja svoje domoljubne izpovedi ob grobovih in okrutnih strelških patetično, v prigodni kitici. Nasprotno, tu se vse podvaja in njegov glas postaja Kragujevac, ki kliče. Tu se nič ne opeva, nič tukaj ne poje. Kragujevac to preprosto kliče, kakor se za trenutek v asociativnem prepletanju spominjanja tudi Ošwici imenuje Kragujevac.

Ničesar nismo pustili poeziji, da bi dokazovala, dodaja pesnik in prav v tem prebujanju resničnostnih, bridkih in ponosnih trenutkov tiči bistvo pripovedi, smisel zanosa. *To je to mesto, ustreljeno v enem delovnem dnevu ali (zares) kratko rečeno: na uro tisoč ljudi*. Tako tudi sama pesem postaja zavest o sebi in času svojega nastanka, svojega pravzroka.

Pavićević pri postavljanju koordinat Kragujevca na zemljevidu sveta, pa tudi na atlasu svetovnega gorjá utemeljuje prvine človečnosti kot samo bistvo (ne)-pomagljivosti, obupa, sožalja. *Naše izhodišče je človek*, dodaja pesnik in poudarja, *kako je vsaj eno šolsko uro lahko človeštvo na svojem mestu in vase zagledano drevo*.

Ta pesniška zbirka, ura lirike, je hkrati in v istem znamenju združila prvine žalostinke z raziskovalnimi rezultati jezika, s katerim sredi šumaric molčimo in slutimo.

V kategorijah spominjanj, ko šolski zvonec izdaja skrivnost minulih dni tako vznemirljivo in tako žalostno, je Pavićević morda najbližji Dušanu Matiću in njegovim usodno odrejenim mejam sveta in svetlobe. Določena neposrednost, odsotnost papirnatih rešitev, glas, ki se vselej obrača k nekemu, nečemu, vsemu, nagnjenost k inverzijam in svobodnim, sem ter tja prodornim rešitvam, vse to je gotovo v območju bližine s komponentami in rezultati Matičeve lirike. *Le šuma diha, Šumadija stresa sadovnjake*, tu kaže Pavićević na svoje in naše domovanje gorja, ponosa, resnice.

Vzporedno s celotno galaksijo po-
šastnih podob kragujevške kataklizme se

Pavičevićeva logika modernega videvanja sveta kaže tudi kot možnost za obnovo, kot zmožnost nepovrnljivega srečanja z resničnostjo groze, kot listina, ki se ne spreminja, ampak ki nenehno opominja. Ko opominja in spominja na marsikaj, pravi Pavičević: *Tam se spat odpravljajo otroci, tukaj na streljanje odhajajo otroci*. Popolna odsotnost opisovanja, pa izjemno modro vztrajanje pri vertikalah dejanja poguma in človečnosti sredi Šumaric, so vsekakor bistvene lastnosti Pavičevićevega pesnjenja, ki mu ni kaj dosti še za prikupnost rim, leporečnost izpovedovanja. Tu je vse ustvarjeno s Šumaricami, s to neprebolelo kragujevsko rano, ki nevidno prisotna, pod travo resnične zvestobe, pod travo, ki spominja na *mors nivellatrix*, valovi pod naplavinami nežnosti pesnika in sodobnika.

To je lirika za pogovor. Ne znam povedati, kako se je to, kar prinaša, kazalo pod ogromnimi in neizmerljivimi nebese nad Kragujevcem, oktobra 1982, ko so jo predstavili, toda slutim, v kolikšnih razsežnostih je prav njen silni, vznemirljivi (anti)ritem obvladoval zlo nepojmljivosti, usodnost razpotij vetrov. V tem območju, ki pomni, v krajini, ki pa se ne spreminja.

(Prevedel Andrej Arko)

Hitler — eine karriere ali: manipuliranje z nehumanostjo*

Florijan Laimiš

Znova je zahodnonemški film Hitler, prikaz neke kariere sprožil mnoge komentarje, pomisleke in v političnem oziru upravičeno zelo ostre kritike. Nekako se tega dela ne moremo otresti. Osrednji val nezadovoljstva se je dvignil v Jugoslaviji leta 1980, ko je beograjska televizija kot »jugoslovansko premiero« predvajala ta »dokumentarec«, čeprav so film že dve leti prej vrteli na beograjskem filmskem festivalu (Fest), vmes pa ga je 28. junija 1979 predstavila gledalcem tudi ljubljanska televizija. Predstavila pravimo zato, ker je storila vse potrebno, da bi gledalci, predvsem mladi ljudje, ki k sreči niso imeli nobenih izkušenj z nacifašizmom, razumeli izročilo posnetega materiala.

Ljubljanska televizija je tedaj ta skraj triurni film opremila z uvodno besedo Toneta Freliha, s komentarjem prof. Metoda Mikuža in po filmu z razgovorom, ki ga je v študiju vodil Dušan Do-

* Ob rob filmu Hitler — prikaz neke kariere režiserjev Joachima C. Festa in Christiana Herrendoerferja, RTV Zagreb 1983.

linar. Zdaj, zadnje tedne letošnje kolesarske zime, je film predvajala televizija na svojem drugem programu, ki ga v Sloveniji veliko gledamo. Tokrat so Zagrebčani poskrbeli za opremo. Stvar so razdelili na dva dela in na koncu organizirali razpravo o terorizmu, ki pa je bila daleč od tistega, kar smo upravičeni pričakovati, če se vsaj v grobem strinjamo s politiko »ustvariti si moramo takšen obrambni mehanizem, ki bo pravočasno preprečil morebitne učinke propagandnih napadov na našo državo«. Mi pa smo bili ena zgodnjih žrtev naci-fašizma.

Hitler — eine Karriere sta režiserja Joachim C. Fest in Christian Herrendoerfer posnela leta 1977 po scenariju, ki ga je na temelju svoje lastne knjige Hitler — eine Biographie — izšla je leta 1974 — (v enem letu pa doživela kar šest ponatisov) napisal prav tako J. C. Fest. Na beograjskem Fest je film prišel še skoraj vroč in z oceno, ki so jo skupaj sestavili mnogi evropski poznavalci nacističnih strahot, da »so ga lahko naredili edinole nacionalsocialisti«!

Že Festova knjiga o Hitlerju je sprožila vihar. Več znanih protifašistov iz Zahodne Evrope jo je ocenilo kot zelo škodljivo. To so bili med drugimi predsednik mednarodnega odbora za preučevanje posledic druge svetovne vojne Pierre Gregoire, nemški politolog Eugen Kogon in najbolj znani zahodnoevropski zgodovinar Golo Mann, sin Thomasa Manna. Golo se je zgražal tudi nad filmom, posnetim na temelju Festove knjige. Enako je bilo stališče predsednice organizacije francoskega odporiškega gibanja Marie Madeleine Fourcade.

Splošna ocena je bila, da film brez potrebnega komentarja, primerneга gledalcem neke države, škoduje ne le sodobnikom, temveč tudi prihajajočim generacijam. Samo tole: Hitler se je poigraval z idejo o »izvoljenem narodu«. Američani bi lahko rešili 100 000 židovskih otrok iz nacističnih taborišč smrti, če bi jim pravočasno dali vizume. Ko so

Američani, v opravičilo in zato, da bi plačali vsaj nekaj dolga, posneli znano nadaljevanko Holocaust, so se v državah, ki jih nacisti niso zasedli, zgražali in spraševali, ali je bilo res tako hudo. Dobili so odgovor: Ne, ni bilo tako hudo, bilo je veliko huje, bilo je grozno!

Pisatelj in scenarist Fest pravi, da je film »Hitlerjev psihogram«, vsi, ki delo kritično ocenjujejo pa avtorju očitajo, da gradiva, ki ga je imel na voljo ni uporabil dovolj kritično, skratka, da je o Hitlerju več povedal Charlie Chaplin v svojem Velikem diktatorju. »Ni mogoče posneti dokumentarnega filma, dolgega skoraj tri ure o neki osebnosti, če se avtorji pri tem držijo nekakšne zakonitosti življenjepisnih podatkov, tiste zakonitosti, ki ustreza edinole njim ali pa njihovi državi. Ko so prišla na vrsto koncentracijska taborišča ter pobijanje in sežiganje milijonov nedolžnih ljudi v nacističnih »tovarnah smrti«, sta se avtorja omejila na sekvence, ki so skupaj trajale nekaj sekund!

Odgovornost nemških avtorjev in tistih, ki premalo premišljeno uvrščajo film v naš program, je toliko večja, ker gre pri tem za materiale, ki jih je posnel mogočen stroj Goebbelsove propagande. Ta si je prizadeval, saj je bil minister za propagando, naslikati Hitlerja kot revolucionarja in dobrotnika nemškega naroda. Dobro vemo, da je bil pravi Hitler nekaj čisto drugega. Veliko so o tem povedali drugi dokumentarni filmi, ki smo jih videli tudi pri nas.

V ZR Nemčiji, kjer so film vrteli tedne in tedne in s primerno reklamo skrbeli ne le za domačo, temveč za mednarodno napetost, so se izgovarjali, da je bil namen obeh avtorjev »objektivistično«! prikazati vzpon in padec Hitlerja, narediti »psihogram«! samozvanca in diktatorja, kakršnega svet še ni videl. Pri tem pa je scenarist J. C. Fest med drugim »pozabil«! na gospodarske in politične dogodke v Nemčiji in v Evropi in si prizadeval prikazati takšen lik Adolfa Hitlerja, da bi z njim nevtrali-

ziral vse pomembnejše razloge, ki so omogočili prodor nacistične ideologije na politični teren Nemčije med obema vojnama. V takšnem prikazu so tudi uto-nili Hitlerjevi »razlogi« za agresijo, za-sužnjenje mnogih držav, precejšnjega dela sveta in za ustanavljanje »tovarn smrti«, ki so nepretrgoma delale vseh dvanajst let obdobja, za katerega le vse preveč Nemcev že samo zamahne z roko in reče: »Ah, kaj, to so bili nacistični časi...«

Posebno mesto gre malomeščanstvu. Malomeščanstvu Hitlerjevih idej in oko-lja, ki je te ideje tako nekritično, marsi-kdaj kar z obema rokama tudi sprejelo. V očeh tedanjega nemškega malomešča-na so se veletrgovina, židovski finančni-ki, parlamentarna demokracija, nemške socialno-demokratske vlade, komunizem in marksizem zlili v podobo večglave pošasti, ki ji je Hitler napovedal boj. Kakor je zapisal Wilhelm Reich »ne more vsak malomeščan, ki podivja, že postati Adolf Hitler, nekaj od Hitlerja pa je v vsakem podivjanem malomeščanu«. Ob tej primerjavi je lažje razumljivo, zakaj sta ustvarjalca filma z eno samo sekven-co opravila s tako zapletenim klobčičem odnosov kot so bili predvojni odnosi med nemškimi socialnimi-demokrati in komunisti. O gospodarski krizi naj bi vse povedal že podatek o inflaciji v Nem-čiji, napad na SZ pa sta avtorja »skon-struirala od zgoraj navzdol«, kakor je zapisal eden od jugoslovanskih kritičnih ocenjevalcev filma. Nista omenila sov-jetsko-nemškega pakta, nista omenila napada na Jugoslavijo in zamude, ki je zaradi tega nastala v načrtih za napad nacistične Nemčije na SZ. In če še en-krat ponovimo, kako sta mogla avtorja le v dveh ali treh minutah v filmu, ki traja skoraj tri ure, »obdelati« vprašanje koncentracijskih taborišč.

Pomudimo se za trenutek še pri Jugoslaviji v tistih usodnih dneh leta 1941: V času, ko sta se Berlin in Mo-skva dogovarjala o razdelitvi Poljske, je Josip Broz poudaril in tudi zapi-

sal, da je fašizem osnovni sovražnik svetovnega delavskega razreda. Usod-nega aprila 1941 je bila Jugoslavija že usposobljena, da se je izjavila proti buržoazni kapitulaciji in zavestno pre-vzela odgovornost pred zgodovino, o ka-terih avtorji filma o Hitlerju najraje ne bi vedeli ničesar.

J. C. Fest se je dobesedno utopil v tisti podobi »tisočletnega tretjega raj-ha«, ki so mu jo skorajda na krožniku servirali nacistični filmski snemalci. Ni se mogoče strinjati z opravičilom, da je bilo na voljo toliko materiala, da sta se pisatelj in režiser zgubila v njem. Ver-jetno bolj drži neka misel, ki se je utr-nila spotoma: V ZR Nemčiji film za-nesljivo ne bi imel takšnega uspeha, kot ga je bil deležen, če bi J. C. Fest in Christian Herrendoerfer vnesla v svojo filmsko stvaritev Hitlerjeve zločinske metode in krvooločno ravnanje njegovih podrejenih. Slišala bi očitke »dovolj je bilo tega«, »to je preteklost...« Tako pa se morata vedno znova, ko vrtijo njun film, srečevati z opominom, na katerega bi tudi najraje pozabila: »za mrtve«, takšna je bila prisega po koncu druge svetovne vojne, »bodo živi izterjali pra-vico«. Pred strahotno nehumanostjo na-cističnega režima — prišla je na dan, pa četudi sta si avtorja zelo prizadevala doseči nasprotni učinek — človek ne more ostati ravnodušen. Ne more se umakniti v svoj svet in tam opazovati brazgotine zaceljenih ran. Vedno znova, ob vsaki priložnosti je treba opozarjati na strahote zločina, ki so ga po svetu zasejali nacisti. Ničesar ne smemo poza-bit, ne zato, ker bi bili maščevalni, tem-več zato, da mladi rodovi ne bi nasledli provokacijam, med katere bi brez sprem-nega komentarja Festov film vsekakor sodil.

Komunikacija ali molk, to je bila vedno ena od dilem umetnosti, med ka-terimi ima film mogočno mesto. Vsak umetnik je dolžan povedati resnico, sicer se zamaje njegov svet in njegova osebna vrednost. Ne gre zato, da bi bili proti

objavljanju dokumentov, še posebno filmskih, vendar je treba dokumente osvetliti s pogledi in kritičnimi analizami našega zgodovinskega, našega stališča do teh vprašanj, še posebno če se te teme nanašajo tudi na našo preteklost.

Bili so primeri svetovne literature, ki so do nas izrazito krivični. Tako je s knjigo Williama L. Shirerja *Vzpon in padec tretjega rajha* oziroma njenim poglavjem, v katerem avtor ocenjuje našo vlogo v drugi svetovni vojni. Tako je bilo s knjigo Hermana Wouka *Vojne vihare*, za katero so menili, da je že zaradi opisa naše vloge pred in med vojno ni bilo vredno prevesti. Z uvodi je mogoče opozoriti bralca na bistvene pomanjkljivosti in odlike vsake knjige. Priče smo bili, ko je komentator vsestransko in natančno pretehtal vlogo in pomen ter nekatere osebne značilnosti Adolfa Hitlerja. V eni sami premišljeni analizi Hitlerja je mogoče povedati več, kot nam da Festov film takšen, kakršen je!

Adolf Hitler — pustimo ob strani ali je bil bolj malomeščan, zločinec, vojaški šarlatan ali morda res genij — je predvsem sledil svoji destruktivni ideologiji sile. Opiral se je na elemente nemške zgodovine (pravljice in vojskovodje) in hotel v dvajsetem stoletju ustvariti tisto, kar nemškimi vladarjem ni uspelo v tisočih letih. Vse je hotel doseči v eni generaciji, verjel je v raso nadljudi, ki rabijo le voditelja — vizionarja, da bi jih peljal od zmage do zmage. Mesijanska obsedenost, v kateri se je videl kot izbranec izvoljenega ljudstva, se je napajala v vsem, kar je bilo v preteklosti megalomanskega, pangermanskega, rasnega in mističnega. Bil je značilen ideolog in nosilec fašističnega gledanja na svet, zločinec, v čigar rokah se je zbrala velikanska moč. Takole pravijo poznavalci: »Če ga je že njegovo okolje sprejelo za svojega, bi morala Evropa pravočasno spoznati nevarnost in preprečiti tragedijo, obenem pa tudi takšno pohabljanje stvarnosti, kot je prav gotovo Festov film *Hitler — eine Karriere!*«

Mož s Koroške*

**Kristina Brenkova:
Kruh upanja**

Dušan Voglar

Kadar nam spominska pričevanja sodobnikov zarisujejo podobe velikih mož revolucije, obtičijo največkrat pri zunanjih obrisih: popisujejo pač bolj ali manj povezana dogajanja in poseganje takih mož vanja, se posvečajo še njihovim hotenjem in posameznim mislim, redkokdaj pa sežejo do njihove zaokrožene duhovno telesne podobe. Kristina Brenkova ravna čisto drugače.

V svojih spominih na Prežiha namreč le malo govori o njegovem delu v Osvobodilni fronti. Komajda kaj o njegovem deležu pri zbiranju premožniških lir za narodnoosvobodilni boj. Skoraj ničesar, denimo o njegovi vlogi med naprednimi izobraženci in umetniki — z nekoliko več poudarka omeni le njegovo botrstvo pri Borovi pesniški zbirki *Previharimo viharje*. Pa vendar je Prežih bil v aktivu kulturnikov OF in je vodil drugi plenum kulturnih delavcev na začetku leta 1942, ki je spodbudil še širše

* Kristina Benkova, *Kruh upanja*, Založba Borec, Ljubljana 1983, opremila Cveta Stepančič, str. 158.

organizacijsko delo, dokončno utrdil kulturni molk ter sprožil snovanje temeljev, na katerih se je lahko razmahnilo kulturno delovanje in ustvarjanje v narodnoosvobodilnem gibanju. Tudi o Prežihovem javnem delu po osvoboditvi, ko se je vrnil iz taborišča, Brenkova ne našteva v nanih podatkov.

Takšno ravnanje ima deloma zelo preprosto stvarno vzrok: Kristina je bila kurirka, in tako zanjo kot za vse je bilo najbolj varno, če je o vseh neštetih Prežihovih poteh, sestankih in zvezah vedela kar najmanj ali toliko kot nič.

Predvsem pa izvira takšno pisateljičino ravnanje iz njene temeljne naravnosti. Že na začetku, ko ji je dodeljena naloga, da bo Prežihu prinašala knjige in sporočila, ga vodila na razne konce Ljubljane ter ga spremljala do njegovih skrivnih sestankov, jo vznemiri občudojoča radovednost, kakšen mož je ta preganjani koroški delavec, komunist in pisatelj. »Po svoje sem si naslikala,« pravi Kristina Brenkova, »komunista in revolucionarja, ki je moral bežati daleč od doma in od svoje družine zavoljo vere v boljši, novi svet.« In potem na vsakem njunem srečanju — čeprav je Prežih največkrat »zavit v mračen plašč neizgovorjenih skrivnosti« — nekako plaho spoznava zdaj to zdaj ono revolucionarjevo nenavadnost ali dotlej skrivano misel. Začuti, kako iz Prežiha »žari sila kmečkega velikana«, se začudi, kako neznansko je njegovo »védenje o ljudeh in njih nraeh, o nevidnih vezeh, stkanih med človeškimi bitji, in še o mnogóčem,« kar ji je oddaljeno in neprepoznavno, ter med Prežihovim pripovedovanjem o domu nad Kotljami pomisli, da je nekako »ujet v Ljubljani, a za njegovim zakrknjenim molkom tli neugasljava vera, da ve, zakaj živi in se bje, da ne živi zastonj, da bo za njim ostala sled« ...

Spominjanja in premišljanja o Prežihu, kakor jih zapisuje Kristina Brenkova, so predahnjena s čustvenostjo, z zanosom in prevzetostjo, tudi z nekaj

boleče grenkobe. Njena pripoved je stilistično izbrušena. Nevsiljivo, lirično mehko zmoro obuditi pretanjene, a hkrati mogočne Prežihove odzive svetu (kakor njegovo zrenje v daljne gore ali njegovo besedo o reki pod mostom ali njegovo misel o zemlji), ob tem pa še prepričljivo oživiti ozračje Ljubljane in Prežihovega koroškega domačega kraja. Predvsem ozračje z žico obdanega mesta, kjer je reneho tlel strah pred odkritjem in ječo in kjer je neomajno vzplamenevala vera v zmago. Kjer je bilo upanje kruh življenja.

Kristina Brenkova s svojo knjigo ne vsiljuje dokončne podobe Prežiha. Njeno pripovedovanje in čustvovanje pa vendarle toliko odstre običajna površinska označevanja in kopičenja podatkov, da neovirano začutimo Prežihovo skrivnostno moč in polnost, da se je zavemo in da si zaželimo približati se ji še s ponovnim prebiranjem *Doberdoba* ali *Požganice* ali *Samorastnikov* ali še katerega njegovih del.

